

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

ЖОНИЕВ МУЗАФФАРХОН ФАЙЗУЛЛАЕВИЧ

**ЎРТА ОСИЁДА ҲАЖ САФАРЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ЎЗИГА
ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ (XIX АСР ОХИРИ – XX АСРНИНГ
80-ЙИЛЛАРИ)**

24.00.01 – Ислом тарихи ва манбашунослиги

**ТАРИХ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

ТОШКЕНТ – 2021

**Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

**Оглавление автореферата
доктора философии (PhD) по историческим наукам**

**Content of Dissertation Abstract of the
Doctor of Philosophy (PhD) on Historical Sciences**

Жониев Музаффархон Файзуллаевич

Ўрта Осиёда ҳаж сафарларини ташкил этишнинг ўзига хос
хусусиятлари (XIX аср охири – XX асрнинг 80-йиллари)..... 3

Joniev Muzaffarkhon Fayzullaevich

Features of the organization of Hajj in Central Asia
(Late 19th century – 80s of the 20th century)..... 25

Жониев Музаффархон Файзуллаевич

Особенности организации хаджа в Средней Азии
(конец XIX века – 80-е годы XX века)..... 45

Эълон қилинган ишлар рўйхати

List of published works
Список опубликованных работ 50

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ
ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

ЖОНИЕВ МУЗАФФАРХОН ФАЙЗУЛЛАЕВИЧ

ЎРТА ОСИЁДА ҲАЖ САФАРЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ЎЗИГА
ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ (XIX АСР ОХИРИ – XX АСРНИНГ
80-ЙИЛЛАРИ)

24.00.01 – Ислом тарихи ва манбашунослиги

ТАРИХ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ

ТОШКЕНТ – 2021

Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2020.4.PhD/Tar825 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академиясида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Илмий кенгаш веб-саҳифасининг www.iiu.uz ҳамда “ZiyoNet” ахборот-таълим порталининг www.ziyounet.uz манзилларига жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Шадманова Санавар Базарбаевна
тарих фанлар доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Баҳодиров Роиқ Мажидович.
фалсафа фанлари доктори, профессор

Кариев Адил Аҳмаджонович
тарих фанлар номзоди

Етакчи ташкилот:

**Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот
маркази**

Диссертация ҳимояси Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги илмий даражалар берувчи DSc 35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 рақамли Илмий кенгашнинг 2021 йил «__» _____ соат _____ даги онлайн/оффлайн мажлисида бўлиб ўтади. (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11-уй. Тел.: (99871) 2440056; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@iiu.uz)

Диссертация билан Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин. (74 рақам билан рўйхатга олинган.) (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11-уй. Тел.: (99871) 2440056; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@iiu.uz)

Диссертация автореферати 2021 йил «__» _____ да тарқатилди.
(2021 йил «__» _____ даги _____ рақамли реестр баённомаси.)

Ш.А.Ёвқочев

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш раиси, сиёсий фанлар доктори, профессор

Н.А.Мухамедов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш илмий котиби, тарих фанлари доктори, доцент

З.М.Исломов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш қошидаги илмий семинар раиси, филология фанлари доктори, профессор

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Дунёдаги мусулмон халқларнинг ўзаро илмий, маданий алоқалари тарихида ҳаж сафарлари алоҳида ўрин эгаллайди. Ҳаж зиёрати барча мусулмонлар учун умумий тартиб-қоидаларга эга бўлса-да, тарих давомида уни ташкил этишнинг минтақавий хусусиятлари мавжуд бўлиб келган. XIX аср охири – XX асрнинг бошлари ва совет ҳокимияти бошқаруви йилларида турли сиёсий ўзгаришлар таъсирига қарамай, Ўрта Осиёда ҳаж сафарларининг ташкил этилиши минтақа мусулмонларининг ижтимоий-иқтисодий ва илмий-маданий ҳаётида ўзига хос роль ўйнаган. Ушбу жиҳатдан, ҳозирги кунда жаҳон халқларининг интеграциялашув жараёнлари жадал кечаётган бир даврда, ўтмишда кечган диний-ижтимоий ва сиёсий жараёнларни илмийлик ва ҳаққонийлик тамойиллари асосида тадқиқ қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Жаҳоннинг бир қатор илмий марказлари ва университетларида мусулмон халқларининг ҳаж зиёрати, турли минтақаларда ҳаж сафарларининг ташкил этилиш тарихига доир ўзига хос тадқиқотлар олиб борилмоқда. Жумладан, Европада олиб борилаётган илмий изланишларда ҳаж сафарларининг ташкил этилиши билан боғлиқ сиёсий жараёнлар тарихини ўрганишга эътибор қаратилаётган бўлса, россиялик олимлар томонидан амалга оширилаётган тадқиқотларда XIX аср охири – XX бошларида Россия империясида ҳаж сафарларининг тартибга солиниши масаласини ўрганишга урғу берилмоқда. Бироқ, уларда XIX аср охири – XX аср бошларидаги Ўрта Осиё мусулмонларининг ҳаж йўллари, мавжуд такялар (ҳаж йўлларида жойлашган, зиёратчилар учун меҳмонхона ва карвонсарой вазифасини бажарган вақф мулклари) фаолияти, совет ҳокимияти йилларида ҳаж сафарларининг ташкил этилиши билан боғлиқ сиёсий-ижтимоий жараёнларни етарлича ўрганилмаган.

Ўзбекистонда сўнгги йилларда тарихий жараёнларни холисона баҳолашга, жумладан, ислом дини ва унинг тарихини ўрганишга янада кенг имконият яратилди. Бунинг натижасида, тарихчи ва исломшунос олимлар томонидан Россия империяси ва совет даврида Ўрта Осиёда ислом динига муносабатнинг айрим масалалари тадқиқ этилди. Шу маънода, ислом тарихи ва Ўрта Осиё халқлари диний ҳаётида ўзига хос ўрин тутган ҳаж сафарларининг тарихи ва тадрижий ривожини ўрганиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Сўнгги 4 йил давомида Ўзбекистонда ҳаж ва умра зиёратчиларининг квотаси оширилди. «Ўтмиш йил ҳукм сурган коммунистик тузум даврида Ўзбекистондан бор-йўғи 130 киши ҳаж амалини бажарган бўлса, бугунги кунда ҳар йили ўзбекистонлик беш мингдан зиёд киши ўзининг эзгу орзуси ва мусулмонлик бурчини адо этмоқда»¹. Шу жиҳатдан, ушбу масаланинг тадқиқ қилиниши эришилган ютуқларн кўламини ҳаққоний англаш, унга холис баҳо бериш ва келгуси истиқболни белгилаш

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти вазифасини бажарувчи Шавкат Мирзиёевнинг Ислом ҳамкорлик ташкилоти Ташқи ишлар вазирлари кенгаши 43-сессиясининг очилиш маросимидаги нутқи. <https://president.uz/uz/lists/view/34>

заруратининг мавжудлиги мавзунинг долзарблигини асослайди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 16 апрелдаги ПФ-5416-сон «Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони, 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон «Қадимий қўлэмаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 2017 йил 20 июндаги ПҚ-3074-сон «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси хузуридаги Ўзбекистонга оид хориждаги маданий бойликларни тадқиқ этиш марказини ташкил этиш тўғрисида»ги қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 22 июндаги 466-сон «Ўзбекистон халқаро ислом академияси фаолиятини ташкил этиш ва қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорида белгиланган вазифаларни амалга оширишда мазкур диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари» номли устувор йўналишига мувофиқ амалга оширилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Танланган мавзуга оид адабиётларни тўрт гуруҳга ажратиш мумкин: 1) XIX – XX аср бошларидаги тадқиқотлар; 2) совет даврида нашр этилган адабиётлар; 3) хорижий нашрлар; 4) мустақиллик йилларидаги тадқиқотлар.

Биринчи гуруҳга мансуб адабиётларга Россия империяси даврида яратилган адабиётларни киритиш мумкин. Уларда Ўрта Осиё мусулмонларининг ҳаж сафарлари ва Туркистон-Ҳижоз² ҳаж йўлларининг худудий-статистик жиҳатдан таҳлиliga эътибор қаратилган³.

Иккинчи гуруҳ 1920-1980 йилларда, совет ҳокимияти даврида яратилган тадқиқотлардан иборат бўлиб, уларнинг аксар қисми атеистик характерга эга. Ушбу тадқиқотларда, асосан, Россия империяси ва совет ҳокимиятининг диний сиёсати, диний урф-одат ва анъаналар ҳамда, қисман, Ўрта Осиё мусулмонларининг ҳаж сафарлари тўғрисидаги маълумотлар келтирилган⁴.

Учинчи гуруҳга кирувчи хорижий тадқиқотлар, жумладан, россиялик В.Литвинов, А.Сибгатуллина, Р.Силантьев, Л.Королева, А.Королев, В.Ахмадуллин, В.Якупов, С.Бороздин, М.Федоткиннинг илмий ишларида XIX аср охири ва XX асрларда Ўрта Осиё мусулмонларининг ҳаж сафарлари ҳақида маълумотлар келтирилган. Ғарб тадқиқотчиларидан: Д.Бровер,

² Макка, Мадина ва Жидда шаҳарлари жойлашган худуд. Қаранг: Diyanet Vakfi İslam Ansiklopedisi. – Istanbul: Türkiye Diyanet Vakfi Yayınları, Cilt 17. 1998. – S. 437.

³ Никольский М.Э. Паломничество мусульман в Мекку // Исторический вестник. 1911. – Т.: 32, апрель, май., Наливкин В.П. Туземцы раньше и теперь. Ташкент, 1913; Яровой-Раевский В.И. Паломничество (хадж) мусульман в Мекку и Медину // Сборник материалов по мусульманству. Ч. 1. – СПб., 1899. – С. 129-156.

⁴ Климович Л.И. Ислам в царской России. Очерки. – М.: ГАИЗ, 1936; Сухарева О.А. Ислам в Узбекистане. – Т.: Изд. Акад. наук Узб. ССР, 1960; Поляков С.П. Традиционализм в современном среднеазиатском обществе. – М.: Б.и., 1989.

Н.Греен, Э.Кане, Р.Мак Чесней каби олимлар эса ўрта осиелик мусулмонларнинг ҳаж йўлларига доир изланишлар олиб боришган. Франциялик олим Тиерри Зарконе ўрта осиелик сўфийлар ва уларнинг ҳаж сафарларига оид изланишларида муаммонинг тасаввуфий жиҳатларини ёритишга эътибор қаратган. Япон олимларидан Н.Нориҳиро тадқиқотларида эса, мустамлакачи давлатларнинг геосиёсати ва Осие мусулмонларининг ҳаж йўлларига доир ишлари бўйича қимматли маълумотларни учратиш мумкин. Араб олимларидан Мажид бин Абдулазиз Туркий ўз тадқиқотида Россия ва Саудия Арабистони ҳукуматлари ўртасидаги сиёсий алоқалар тарихи ва жараёнларига тўхталиб ўтган. Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги олимларидан қозғистонлик К.Исабай, А.Байжан, Н.Нуртазина, қирғизистонлик Е.Носова, У.Николаевич, тожикистонлик А.Назаров кабиларнинг тадқиқот ишларида Россия империяси ва Совет даврида Ўрта Осие мусулмонларининг ҳаж сафарлари қисман ўрганилган. Туркиялик олимлардан: М.Бекташоғлу, М.Жўшкун, Г.Сарийилдиз, М.Алканнинг мақолаларида мавзунинг Усманийлар Империясига боғлиқ жиҳатлари атрофлича ёритилган⁵.

⁵ Сибгатуллина А. Контакты тюрок-мусульман Российской и Османской империй на рубеже XIX-XX вв. – Москва: Исток, 2010; Силантьев Р.А. Мусульманская дипломатия в России: история и современность. – М.: ИПК МГЛУ «Рема», 2010; Королева Л.А., Королев А.А. Государство и ислам в СССР: из опыта взаимоотношений. URL: http://www.rusnauka.com/2_KAND_2009/Pravo/39669.doc.htm (дата обращения: 12.08.2013); Ахмадуллин В.А. Деятельность Советского государства и духовных управлений мусульман по организации паломничества (1944 – 1965 гг.). – М.: Исламская книга, 2016; Якупов В. Хаж ҳам гомрә. Мәккә-Мәдинә буенча юл күрсәткече. Хаж догалары. – Казан: Иман, 2010; Бороздин С.С. Политика российских властей в отношении мусульманского населения Туркестана и Бухары: 1867-1914: диссертация кандидата исторических наук: 07.00.02 / [Место защиты: Ур. федер. ун-т имени первого Президента России Б.Н.Ельцина]. – Екатеринбург: 2012; Федоткин М.Ю. Исламская пропаганда среди населения мусульманских регионов СССР, 1979-1991 гг.: Исторический анализ: диссертация кандидата исторических наук: 07.00.03. – М.: 2000; Литвинов В.П. Религиозное паломничество: региональный аспект (на примере Туркестана эпохи Средневековья и Нового времени): монография. – Елец: Елецкий государственный университет им. И.А.Бунина, 2006; Литвинов В. П. Власть и паломничество мусульман в Русском Туркестане // Власть. – № 6. – Москва, 2014.– С. 88-93; Литвинов В. П. Санитарно-эпидемиологические меры власти в системе паломничества мусульман Русского Туркестана (1865-1917 гг.) // Власть. №5. – Москва, 2017.– С. 210-216; Литвинов В.П. Хадж мусульман Туркестана в период устройства царской власти в регионе (1865-1870-е гг.) (по архивным и правовым материалам) // Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета. – Т. 14. - №11. – Бишкек: КРСУ, 2014. – С. 58-63; Daniel Brower. Turkestan and the Fate of the Russian Empire. – New York: Routledge, 2010; Brower D. Russian Roads to Mecca: Religious Tolerance and Muslim Pilgrimage in the Russian Empire // Slavic Review. – Т. 55. № 3. – Champaign, 1996. – P. 567-584; Green N. The hajj as its own undoing: infrastructure and integration on the Muslim journey to Mecca // Past & Present. – №1. – Oxford, 2015. – P. 193-226; Green N., Porter V., Saif L. The rail hajjis: the Trans-Siberian Railway and the long way to Mecca // Hajj: Collected Essays. – London: British Museum Press, 2013. – P. 100-107; Kane E.M. Odessa as a Hajj Hub: 1880s to 1910s // National Council for Eurasian and East European Research. – Washington, 2011. – P. 107-125; R.D. McChesney. The Central Asian Hajj-Pilgrimage in the time of the Early Modern Empires/ Safavid Iran and Her Neighbors. Editor by Michel Mazzaoui. – Chicago: The University Of UTAH press, 2003. – P. 129-156; Thierry Zarcone. Sufi pilgrims from Central Asia and India in Jerusalem. – Kyoto. Kyoto University, 2009; Naganawa, Norihiro. The Hajj Making Geopolitics, Empire, and Local Politics: A View from the Volga-Ural Region at the Turn of the Nineteenth and Twentieth Centuries // Central Asian Pilgrims Hajj Routes and Pious Visits between Central Asia and the Hijazu. – Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2012. – P. 168-198; Турки Маджид бен Абдель Азиз. Эволюция саудовско-советских и саудовско-российских отношений в контексте мировой политики (1926 - 2007 гг.): диссертация доктора политических наук: 23.00.04 / Ат-Турки Маджид Бен Абдель Азиз; [Место защиты: Институт стран Азии и Африки при Московском государственном университете]. – М.: 2007; Можид бин Абдулазиз Туркий. Ал-алакоту-с-Саудийя ар-Русийя фи зувъи-л-мутағаййирот ал-Иклимийя ва-д-дувалийя (1926-2004). – Байрут: (Нашриети кўрсатилмаган) 2005; Исабай К., Байжан А. Кажыга барган казактар. – Алматы: Ана тілі, 1996., Нуртазина Н.Д. Паломничество в священную Мекку в истории и современной жизни Казахстана // Collection of Research Papers; Носова Е.В. К вопросу о хадже советских мусульман // Вестник Кыргызско-Российского

Тўртинчи гуруҳ адабиётлари мустақиллик йилларида республикамиз тарихчи олимлари амалга оширган тадқиқотлардан иборат. Жумладан, С.Шадманова, Т.Шадманов ва Д.Алимованинг мақолаларида XIX аср охири – XX аср бошида Туркистон мусулмонларининг ҳаж сафарларининг иқтисодий-ижтимоий аҳамиятига доир маълумотлар берилган. Б.Қосимов, Ш.Юсупов, Ҳ.Умуров, З.Юнусзода, Х.Джалилова, Ш.Зиёдов, Ш.Тошева каби олимларнинг илмий ишларида эса Ўрта Осиёда ёзилган ҳаж сафарномалари ҳақида қимматли маълумотлар тўпланган. Ш.Камолиддиновнинг мақолаларида ҳаж йўлларидаги хусусан, Туркия ва Фаластиндаги ўзбек такялари ва уларнинг фаолияти ўрганилган. А.Салмонов эса, 1917-1950 йилларда советларнинг Ўзбекистондаги диний сиёсати ва ҳаж сафарлари ҳақида қисқача тўхталиб ўтган⁶.

XIX аср охири – XX асрнинг 80-йилларида Ўрта Осиё мусулмонларининг ҳаж сафарлари, ҳаж йўлларидаги такялар фаолияти, Совет ҳукуматининг бошқаруви йилларида ҳаж сафарларининг ташкил этилиши билан боғлиқ масалалар комплекс равишда тадқиқ этилмаганини таъкидлаш жоиз.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академиясида бажарилган

славянского университета. – №7. – Бишкек, 2014. – С. 187-190; Ушаков В.Н. Политический ислам в Центральной Азии: основные факторы и перспективы: дис.кан. пол. наук: 23.00.04. – Бишкек: 2005; Назаров А.Х. История религиозной жизни мусульман Таджикистана в 1941–1991 гг.: автореф. дис. канд. ист. наук. – Душанбе. 2004. (www.dissercat.com); Mustafa Bektaşoğlu. Hac yolunda ziyaret yerleri. – Ankara: Reyhan Basım Yayın Tanıtım, 1992; Menderes Coşkun, Manzum ve Mensur Osmanlı Hac Seyahatnameleri ve Nâbî'nin Tuhfetü'l-Harameyn'i. – Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002; Gülden Sarıyıldız. Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914). – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996; Alkan Mustafa. Osmanlı Devleti'nde Özbek Tekkeleri // Yitik Hafızanın Peşinde Buhara Konuşmaları. – Ankara: Pruva, 2019. – S. 247-285.

⁶ Шадманова С., Шадманов Т. Из истории паломничества среднеазиатских мусульман (конец XIX – начало XX вв.) // Мир ислама. Материалы международной исламоведческой научной конференции. – М.: РГГУ, 2009. – С. 106-113.; Шадманова С. Ўрта Осиёда мусулмонларининг ҳаж зиёратлари тарихидан // Имом ал-Бухорий сабоқлари. – №3. – Самарқанд, 2010. – Б. 225-227; Шадманова С., Алимова Д. Марказий Осиё мусулмонларининг Маккага ҳаж зиёрати тарихидан (XIX аср охири – XXI аср бошлари) // O'zbekiston tarixi. – Тошкент, 2011. – №1. – Б. 49-61; Қосимов Б. Миллий уйғониш. Жасорат, маърифат, фидоийлик. – Т.: Маънавият, 2002., Қосимов Б. Жадидчилик // Миллий уйғониш ва ўзбек филологияси масалалари. Илмий мақолалар мажмуаси. – Т.: Маънавият, 1993; Юсупов Ш. Фуркат йўлларида // Адабий-танқидий мақолалар. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1984., Юсупов Ш. Тарих ва адаб бўстони. – Т.: Маънавият, 2003; Умуров Ҳ. Адабий тур ва жанрларнинг қонун-қоидалари. – Самарқанд: СамДУ, 2002; Жанри сафарнома дар адабиёти маорифпарвари тожик. Фил. фан. ном. ... дис. – Самарқанд: 2009; А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси фонди. Шифр: Дис-329/2010; Джалилова Х. Саёхатнома жанрининг маънавий-маърифий хусусиятлари (XVIII аср Фарбий Европа маърифатчилик адабиёти ва миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти мисолида). Фил. фан. ном. ... дисс. автореф. – Т.: А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси фонди. Дис-680/2008; Ziyodov SH. The Hajjnâmas of the Manuscript Collection of the Oriental Institute of Uzbekistan (mid-19th to early 20th centuries) // Central Asian Pilgrims: Hajj Routes and Pious visits between Central Asia and Hijaz. – Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2012. – P. 223-233. Тошева Ш. Марказий Осиё хожилари: йўллар ва таассуротлар // Шарқшунослик. – Тошкент, 2009. № 19. – Б. 87-98; Камолиддинов Ш., Башир Баракат. Обитель узбекских суфиев в Иерусалиме // Марказий Осиё тарихи манбашунослиги ва тарихнавислиги масалалари. 5-илмий тўплам. – Т.: ТДШИ, 2013. – Б. 90-108; Камолиддинов Ш. Ал-Қуддусдаги ал-Ўзбекийя хонақоҳи // Moziydan sado. – Тошкент, 2013. № 4 (60). – Б. 29-34; Камолиддинов Ш.Истанбулдаги Ўзбек теккелари // Хорижий Шарқ мамлакатлари тарихий жараёнлари ва уларни ўрганишнинг долзарб муаммолари. Илмий-амалий конференция материаллари. – Т.: ТДШИ, 2017. – Б. 28-37; Салмонов А. Ўзбекистонда совет ҳокимиятининг диний сиёсати: уйдирма ва тарих ҳақиқати. – Т.: Tafakkur, 2015.

A-1-051 – “Исломшунослик муаммоларини бирламчи манбалар ва аждодларимиз диний-маърифий меросини тизимли таҳлил қилиш асосида ёш авлодда соғлом эътиқодни шакллантириш” мавзуидаги илмий лойиҳаси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади Ўрта Осиёда ҳаж сафарларининг ташкил этилиши ва унинг ўзига хос хусусиятларини очиб беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

XIX аср охири – XX асрнинг 80-йилларида Ўрта Осиё мусулмонларининг ҳаж сафарларига оид манбаларни таҳлил қилиш ва ўрта осиелик маърифатпарварлар ва шоирлар томонидан ёзилган ҳажнома ҳамда ҳаж сафари эсдаликларини таснифлаш;

XIX аср охири – XX аср бошларида Россия империясининг ҳаж зиёрати билан боғлиқ сиёсати ва ҳаж сафарларининг Ўрта Осиёдаги ижтимоий, сиёсий жараёнларга таъсирини очиб бериш;

XIX аср охири – XX аср бошларида Ўрта Осиё-Ҳижоз ҳаж йўллари ва йўналишларининг ўзгариш босқичларини ҳамда сабабларини таҳлил қилиш;

XIX аср охири – XX аср бошларида ҳаж сафарларининг ташкил этилиши ва унинг иқтисодий жиҳатлари, тиббий-эпидемиологик чора-тадбирларга доир масалаларни очиб бериш;

XIX аср охири – XX аср бошларида ҳаж йўлларидаги ўрта осиелик ҳожилар учун вақф қилинган такялар фаолиятини алоҳида тадқиқ этиш;

Совет даврининг илк йилларида Ўрта Осиё мусулмонларининг ҳаж сафарлари, ҳукумат томонидан ҳажнинг тақиқланиши билан боғлиқ сиёсий жараёнлар мазмунини очиб бериш;

XX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиё мусулмонлари ҳаж сафарларининг ташкил этилишидаги ўзгаришлар, шунингдек, Ўрта Осиё ва Қозоғистон Мусулмонлари диний бошқармасининг мусулмон олами билан алоқаларида сафарларнинг тутган ўрнини кўрсатиб, таклиф ва тавсиялар бериш.

Тадқиқот объекти сифатида Ўрта Осиёда ҳаж сафарларининг ташкил этилиши белгиланди.

Тадқиқотнинг предмети Тадқиқотнинг предмети Россия империяси ва совет ҳокимияти йилларида ҳаж сафарларини ташкил этишдаги ўзгаришлар ва ўзига хос хусусиятлар, ҳаж йўллари ва ҳожиларга хизмат кўрсатишга оид масалалардан иборат.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертацияда тарихийлик ва мантиқийлик тамойиллари асосида комплекс, фанлараро ва гендер ёндашувлари, интервью, синергетик, қиёсий ва статистик таҳлил усулларидан фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

Ўрта Осиёдан Макка ва Мадина шаҳарларига олиб борувчи ҳаж йўлларининг зиёрат воситаси бўлиши билан бир қаторда, сафарлар давомида ҳожилар томонидан маҳаллий ипак маҳсулотлари савдосининг йўлга қўйилгани ва олимлар ўртасида ўзаро илмий мулоқотларнинг ташкил

қилингани мусулмон халқлари ўртасида тижорий, маданий-маърифий алоқаларнинг мустаҳкамланишига бевосита таъсир қилгани аниқланган;

ўрта осиелик зиёратчиларнинг ҳаж сафарлари давомида йўл, озиқ-овқат ва тиббий-санитария хизматларига доир муаммоларини бартараф этиш мақсадида тошкентлик ишбилармон Саидғани Саидазимбоев томонидан 1908-1909 йилларда илк бор қулай шарт-шароитларга эга, хавфсиз сафарлар ташкил этиш бўйича янгича зиёрат лойиҳаси ишлаб чиқилиб, амалиётга татбиқ этилгани аниқланган;

Истанбул, Бурса, Адана, Антакия, Ҳалаб, Бағдод, Қуддус, Қоҳира, Жидда, Макка ва Мадина шаҳарларида ўрта осиеликларнинг вақф маблағлари ҳисобидан ватандош ҳожилар учун таъсис этилган 43 та такя аниқланиб, уларнинг нафақат ўзига хос мусофирхона, балки Туркистондан борган зиёратчиларга моддий ва маънавий ёрдам кўрсатувчи маскан вазифасини ҳам бажаргани исботланган;

Ўрта Осие ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси (اورتا آسیا و قازاغستان مسلمانلری دینی باشقارمه سی) раҳбарияти совет иттифоқининг Саудия Арабистони ва халқаро мусулмон ташкилотлари билан расмий алоқалари йўқлиги сабабли фаол дипломатик ташаббускорлик кўрсатиб, Саудия Арабистони, Ислом олами уюшмаси, Ислом конференцияси ташкилоти билан келишган ҳолда совет мусулмонларининг ҳаж сафарлари давомида дуч келаётган виза, божхона ва меҳмонхона масалаларига доир муаммоларини муваффақиятли ҳал этгани далилланган.

Тадқиқотнинг амалий натижаси қуйидагилардан иборат:

XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистондаги маърифатпарварлик ҳаракатлари ва янгилашниш жараёнларида ҳаж сафарларининг таъсири ва аҳамияти ёритилган;

XIX аср охири – XX аср бошларидаги Ўрта Осие мусулмонлари томонидан фойдаланилган ҳаж йўллари, янги йўлларнинг шаклланиши, ривожланиши, ислоҳотлар жараёни тарихий аспектда кўриб чиқилган;

XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистондан борган зиёратчилар учун ҳаж йўлларида ташкил этилган такялар аниқланган ҳамда ушбу такяларнинг хориждаги Ўзбекистонга оид мерослар сифатида бугунги кундаги аҳамияти кўрсатиб берилган;

Ўрта Осие ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармасининг мусулмон олами билан фан, таълим ва маданий соҳалардаги алоқаларида ҳаж сафарларининг ўрни ва аҳамияти аниқ фактлар асосида ўрганилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги. Диссертация натижаларининг ишончлилиги XIX аср охири – XX аср бошларида Ўрта Осие мусулмонларининг ҳаж сафарларига доир ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзма ва тошбосма асарлари, Ўзбекистон Миллий архиви ва Туркия Республикаси Президенти ҳузуридаги Усманийлар давлат архиви ҳужжатлари, даврий матбуот материаллари⁷ каби

⁷«Туркестанские ведомости», «Туркистон вилоятининг газети», «Окраина», «Таржимон», «Қизил Ўзбекистон», «Иштирокиюн», «Туркистон», «Правда Востока» «Совет шарки мусулмонлари» ва бошқа

бирламчи манбаларга таянилганлиги, далиллар воситасида асосланганлиги, ваколатли тузилмалар томонидан тасдиқланганлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот ишининг илмий аҳамияти маданий мерос, ўзбек халқи, давлатчилик тарихи, ислом тарихи ва манбашунослиги масалаларига бағишланган истиқболли илмий тадқиқотларга манба бўлиб хизмат қилиши билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти «Ислом тарихи ва манбашунослиги», «Ўзбекистон тарихи», «Исломшунослик» бўйича олиб борилаётган изланишларда, илмий-оммабоп рисоалар ва олий ўқув юртлари учун махсус курслар бўйича ўқиладиган маърузаларда, ўқув-услубий дастурлар тайёрлашда ҳамда Ўзбекистонга оид хориждаги маданий бойликларнинг библиографик тўпламлари, каталоглари, китоб-альбомларини яратишда фойдаланиш мумкинлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. XIX аср охири – XX асрнинг 80-йилларида Ўрта Осиёда ҳаж сафарларини ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш бўйича олинган натижалар асосида:

Ўрта Осиёдан Макка ва Мадина шаҳарларига олиб боровчи ҳаж йўлларининг зиёрат воситаси бўлиши билан бир қаторда, сафарлар давомида ҳожилар томонидан маҳаллий ипак маҳсулотлари савдосининг йўлга қўйилгани ва олимлар ўртасида ўзаро илмий мулоқотларнинг ташкил қилингани мусулмон халқлари ўртасида тижорий, маданий-маърифий алоқаларнинг мустаҳкамлаганлига бевосита таъсир қилгани тўғрисидаги илмий хулосалар 2019-2020 ўқув йили давомида Ўзбекистон халқаро ислом академиясида ўқитилган «Ўрта Осиё халқлари маданияти диний анъана ва урф-одатлар» номли ўқув қўлланма мазмунига сингдирилган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмитанинг 2020 йил 10 декабрдаги 6249-сон маълумотномаси). Натижада, ушбу илмий хулосаларнинг қўлланиши кенг жамоатчилик, хусусан, ёшларда Совет ҳокимияти бошқаруви даврида диний урф-одатларнинг чекланишига доир тасаввурни шакллантиришга хизмат қилган;

Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси (اورتا آسیا و قازاغستان مسلمانلری دینی باشقارمه سی) раҳбарияти совет иттифоқининг Саудия Арабистони ва халқаро мусулмон ташкилотлари билан расмий алоқалари йўқлиги сабабли фаол дипломатик ташаббускорлик кўрсатиб, Саудия Арабистони, Ислом олами уюшмаси, Ислом конференцияси ташкилоти билан келишган ҳолда совет мусулмонларининг ҳаж сафарлари давомида дуч келаётган виза, божхона ва меҳмонхона масалаларига доир муаммоларини муваффақиятли ҳал этганига доир илмий-назарий хулосалар Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази томонидан тайёрланган Мабрур ҳажнинг мукофоти жаннатдир” ва буюртма асосида тайёрланган «Ўзбекистон – бағрикенг диёр» китоб-альбомининг мазмунига сингдирилган (Ўзбекистон Республикаси Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказининг 2020 йил 4 декабрдаги 02/353-сонли далолатномаси). Натижада,

ҳаж сафарларининг яқин тарихимиздаги ўрни ва аҳамиятини кенг жамоатчиликка танитиш имконияти яратилган;

Макка ва Мадина шаҳарларидаги ўрта осиеликлар томонидан ватандош ҳожилар учун таъсис этилган вақф мулкларига доир маълумотлар ва илмий хулосалардан «Вақф ҳужжатлари коллекцияси» деб номланган И-323-фонд таркибидаги ҳужжатларнинг аннотацияланган каталогини тайёрлашда фойдаланилган. Шунингдек, ўрта осиелик зиёратчиларнинг ҳаж сафарлари давомида йўл, озиқ-овқат ва тиббий-санитария хизматларига доир муаммоларини бартараф этиш мақсадида тошкентлик ишбилармон Саидгани Саидазимбоев томонидан 1908-1909 йилларда илк бор қулай шарт-шароитларга эга, хавфсиз сафарлар ташкил этиш бўйича янгича зиёрат лойиҳаси ишлаб чиқилганига ҳужжатлар, маълумотлар ва илмий хулосалардан Ўзбекистон Миллий архиви музейи экспозицияларини тайёрлашда қўлланилган (Ўзбекистон миллий архивининг 2020 йил 4 декабрдаги 01-26/489-сон маълумотномаси). Натижада, мазкур каталог Миллий архив фондида сақланаётган Марказий Осие тарихига доир ноёб архив ҳужжатлари ҳисобини юритиш ва фойдаланувчиларга тақдим этишда муҳим амалий аҳамият касб этади. Келгусида ушбу каталогнинг электрон шаклини архив сайтига жойлаштириш режалаштирилган;

Истанбул, Бурса, Адана, Антакия, Ҳалаб, Бағдод, Қуддус, Қоҳира, Жидда, Макка ва Мадина шаҳарларида ўрта осиеликларнинг вақф маблағлари ҳисобидан ватандош ҳожилар учун таъсис этилган 43 та така аниқлангани ва уларнинг нафақат ўзига хос мусофирхона, балки Туркистондан борган зиёратчиларга моддий ва маънавий ёрдам кўрсатувчи маскан вазифасини ҳам бажарганига доир илмий-назарий хулосалардан «O'zbekiston tarixi» телеканалининг «Тақдимот» кўрсатуви сценарийсини тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон миллий телерадиокомпаниясининг 2020 йил 7 декабрдаги 02-40-1264-сон маълумотномаси). Натижада, ёшларда аждодлар моддий-маънавий меросини ўрганиш, миллий ўзликни англаш, миллий ғурур ва ифтихор туйғуларини уйғотишга хизмат қилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Мазкур тадқиқот натижалари 4 та халқаро ва 3 та республика илмий-амалий конференцияларида муҳокамадан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Тадқиқот мавзуси бўйича 16 та илмий иш, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг диссертациялар асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларида 9 та мақола, шундан, 2 таси хорижий журналларда чоп этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация таркиби кириш, учта боб, хулоса, фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати ҳамда иловалардан иборат. Диссертациянинг ҳажми 144 бетни ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати асосланган ҳамда муаммонинг ўрганилганлик даражаси таҳлил этилган, тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишлари билан мослиги ва диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги кўрсатиб берилган, тадқиқотнинг мақсади, вазифалари, объекти, предмети ва усуллари аниқланган, тадқиқотнинг илмий янгилиги маълум қилинган, тадқиқот натижаларининг ишончлилиги, илмий ва амалий аҳамияти кўрсатиб берилган, тадқиқотнинг амалий натижалари, амалда жорий қилиниши, апробацияси, эълон қилиниши ҳамда диссертациянинг тузилиши ва ҳажми тўғрисида маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг «**XIX аср охири – XX асрнинг 80-йилларида Ўрта Осиё мусулмонлари ҳаж сафарлари тарихини ўрганишнинг илмий-назарий асослари**» деб номланган биринчи бобида ҳаж сафарларига оид манбалар, Россия империясининг Туркистондаги ҳаж сиёсатига доир масалалар таҳлил қилинган ҳамда XIX аср охири – XX бошларида Ўрта Осиё-Ҳижоз ҳаж йўллари ва йўналишларининг ўзгариши сабаблари тадқиқ этилган.

Ўрта Осиё мусулмонларининг ҳаж сафарлари муаммоси, сиёсий, ижтимоий, маданий ва диний муносабатлар турли манбаларда ўз аксини топган. Тадқиқот манбаларини тўрт гуруҳга ажратиш мумкин:

Биринчи гуруҳга ишнинг асосий манбалари сифатида мавзуга доир архив ҳужжатлари, жумладан, Ўзбекистон Миллий Архивидаги ҳаж сафарлари билан боғлиқ материаллар, хусусан «Туркистон генерал-губернаторлиги маҳкамаси» (И.1-фонд), «Сирдарё вилояти бошқармаси» (И.17-фонд), «Самарқанд вилояти Самарқанд уезди бошқармаси» (И.20-фонд), «Вақф ҳужжатлари коллекцияси» (И.323-фонд), СССР «Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича кенгаш» (Р.2654-фонд) жамғармаларида сақланаётган ҳукумат буйруқлари, фармойишларини киритиш мумкин. Шунингдек, Туркия Республикаси Президенти ҳузуридаги Усманийлар давлат архивининг «Усманийлар давлати Ички ишлар вазирлиги» («Dahiliye Nezâreti Belgeleri»), «Боби олий хатлар бўлими муҳим мактублар девонхонаси» («Babı ali Evrak Odası Sadâret Evrakı Mektubî Mühimme Kalemi fonu») ва бошқа фонд ҳужжатларидан фойдаланилган.

Иккинчи гуруҳ манбаларини XIX аср охири – XX аср бошларида туркистонлик олимлар ва шоирлар томонидан ёзилган ҳажнома ва ҳаж сафари эсдаликлари ташкил этади. Тадқиқот давомида, XIX аср охири – XX аср бошларида туркистонлик олимлар ва шоирлар томонидан ёзилган, жумладан, Мирза Олим Махдум Ҳожи Тошкандийнинг «Дар баёни роҳи ҳаж», Раҳматуллоҳ Қори Возеҳнинг «Ғароиб ул-хабар фий ажоиб ус-сафар», Фурқатнинг «Ҳаж сафари хотиралари» ва Маҳмудхўжа Бехбудийнинг

«Саёҳат хотиралари»⁸ каби 10 га яқин ҳажнома ва ҳаж сафари эсдаликларига муурожаат қилинган.

Учинчи гуруҳга ишнинг асосий манбалари сифатида А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонасининг «Нодир китоблар ва нашрлар» фондида сақланувчи матбуот материалларидан фойдаланилди. Жумладан, Туркистонда нашр этилган: «Туркестанские ведомости», «Туркистон вилоятининг газети» каби расмий газеталар, «Окраина», «Туркестанский курьер», «Закаспийское обозрение», «Голос правды», «Садои Фарғона», «Иштирокиюн», «Таржимон», «Туркистон», «Қизил Ўзбекистон» каби газеталарда чоп этилган мақола, хабар, эълонлар таҳлил этилиб, Россия империяси ва Совет Иттифоқи даврида Ўрта Осиё мусулмонларининг ҳаж сафарларига оид масалалар ёритилиши кўрсатиб берилди.

Манбаларнинг тўртинчи гуруҳини XIX аср охири – XX аср бошларида чоп этилган Россия империяси бошаруви даврида Туркистон мусулмонларининг ҳаж сафарлари, ҳаж йўллари ва тиббий-эпидемиологик чора-тадбирлар бўйича маълумотлар⁹, Совет Иттифоқи даврида Ўзбекистон мусулмонларининг ҳаж сафарларига доир ҳисоботлари¹⁰ архив ҳужжатлари ва газеталарда чоп этилган мақола ва хабарлар билан қиёсий ўрганилган.

XIX аср охири – XX асрнинг 80-йилларида Ўрта Осиё мусулмонларининг ҳаж сафарларини ўрганишда масалага ва унинг ижтимоий-сиёсий ҳамда маданий аҳамиятини баҳолашда тарихийлик тамойилига алоҳида эътибор қаратилган. Диссертациянинг услубий асосларини белгилашда таниқли манбашунос олимлар, хусусан, француз олими М.Блок, инглиз олими А.Тойнби, россиялик олимлар: И.Ковальченко, Е.Сенявская М.Черноморский, Л.Мазур, А.Лубский, республикамиз олимларидан С.Шадманова, Г.Жалаловаларнинг тадқиқотларида келтирилган назарий хулосалардан унумли фойдаланилган¹¹.

Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилган илк ўн йиллигида қабул қилинган қонун ва низомларда ўлка мусулмонларининг ҳаж сафарларига доир ҳеч қандай тартиб-қоида ўрин олмаган. Чунки XIX асрнинг

⁸ Махмудхўжа Бехбудий. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият, 1999. – Б. 54-145.

⁹ Яровой-Раевский В.И. Паломничество (хадж) мусульман в Мекку и Медину. Сборник материалов по мусульманству. Ч. 1. СПб., 1899. – 162 с.; Алексеев И.Л., Остроумов Н.П. О проблемах управления мусульманским населением Туркестанского края // Сборник русского исторического общества. № 5. – М: 2002. – С. 89-95.

¹⁰ Арапов Д.Ю. Ислам и советское государство (1944–1990). Сборник документов. Выпуск 3. Издательский дом Марджани, – М.: 2011. – 528 с.

¹¹ Блок М. Апология истории или ремесло историка. – М.: Наука. – 1986. – 254 с.; Тойнби А. Постигание истории. – М.: Наука, 1991. – 435 с.; Мазур Л.Н. Методы исторического исследования. – Екатеринбург: Уральский ун-т, 2010. – 608 с.; Сенявская Е. С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. – М.: РОССПЭН. 1999. – 383 с.; Черноморский М.Н. Источниковедение истории СССР: советский период. – М.: Высшая школа, – 1976. – 296 с.; Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. – М.: Наука, 1987. – 438 с.; Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь. Отв. Ред. А.О. Чубарьян. – М.: 2014. – 580 с.; Шадманова С. Тарихий тадқиқотларнинг методологияси ва замонавий усуллари. – Т.: Varkamol fauz media, 2018. – 216 б.; Жалалова Г. Фандаги трансформация жараёнларини ўрганишда сенергетика методологиясининг имкониятлари // ЎзМУ Хабарлари. – Тошкент, 2014. №1.2. – Б. 152-155.

охирги чорагида бутун дунё, айниқса, Яқин Шарқ минтақаси вабо билан курашаётган давр эди. Империя ҳукуматининг баъзи доираларида ҳажни бутунлай тақиқлаш чора-тадбирлари кўрилган. 1876 йилнинг 12 октябридан 1878 йилнинг 20 мартига қадар Туркистон мусулмонларининг Макка зиёратлари вақтинчалик тўхтатиб турилган¹². Бунга сабаб қилиб, 1877-1878 йилларда Россия империяси ва Усманийлар ўртасида бўлиб ўтган уруш сабаб қилиб келтирилган. Шунингдек, Россия империяси ҳукумати 1898 йилдаги Дукчи Эшон кўзғолонидан кейин гўё жазо сифатида Маккага боришни тақиқлаб қўйган. 1900 йилда бу тақиқ бекор қилинган¹³.

Россия империяси маъмурияти ҳажни Туркистон мусулмонлари онгида XIX аср охири ва XX аср бошларида ислом оламида кенг ёйилган туркчилик ва янги исломчилик ғояларининг ривожланишида асосий восита сифатида қараб, имкон қадар ҳажни давлат назоратига олишга ҳаракат қилган. Бу борада, Туркистон мусулмонларининг ҳаж сафарларини тартибга солиш, ҳамда назорат қилиш учун Россия империяси томонидан илк бор хорижга чиқиш паспортларини бериш тажрибаси қўлланилган. Хусусан, Туркистон генерал-губернаторлигида аҳолига «А», «Б» ва «В»дан иборат уч хил тоифада хорижга чиқиш паспортларини бериш кўзда тутилган. «Б» тоифадаги паспортлар туркистонлик маҳаллий аҳолига 3 йилгача бўлган муддатга хорижга чиқиш, яъни айнан хориждаги муқаддас жойларни зиёрат қилишлари учун берилган.

Бухоро амирлиги ва Хива хонлигининг Усманийлар давлати билан сиёсий ва маданий алоқаларида ҳаж сафарлари алоҳида аҳамият касб этиб келган. Хусусан, 1887 йилда Хива хонининг амакиваччаси Исҳоқхон Тўра, ҳаж сафари асносида Истанбулда бир неча кун тунаб, Усманийлар ҳукумати томонидан расмий кутиб олинган¹⁴. XIX аср охири XX аср бошларида Ўрта Осиё аҳолисининг ташқи савдо алоқаларида ҳам ҳаж сафарлари муҳим рол ўйнаган. XX аср бошларига қадар туркистонлик ҳожилар томонидан сотиш учун келтирилган ипак ва ипак маҳсулотлари Усманийлар ҳукумати томонидан божхона тўловларидан озод қилинган¹⁵.

XIX аср охири – XX аср бошларига қадар Ўрта Осиё мусулмонлари, асосан, қуйидаги уч йўлдан фойдаланганлар:

а) *Эрон гузаргоҳлари*. XIX аср охирига келиб, куруклик йўлидан Ўрта Осиё ҳаж қарвонлари камдан-кам ҳолларда фойдаланган. Эрон ва Бағдод орқали ўтувчи йўлдан, асосан, ўрта осиелик шиалар истеъфода этганларини мазкур даврга оид манбалардан билиб олиш мумкин. Бухоро, Чоржўй, Марв, Сарахс, Машҳад, Техрон, Қум, Кирмоншоҳ, Бағдод, Казимайн, Куфа, Шом орқали Макка ва Мадинага боришган;

б) *Туркистондан Афғонистон, Ҳиндистон ва Ҳинд океани орқали ўтувчи*

¹² ЎзМА. 20-фонд, 1-рўйхат, 8933-йиғмажилд, 11-варақ.

¹³ Наливкин В.П. Туземцы раньше и теперь. – Ташкент: (Нашриёти кўрсатилмаган), 1913. – С.139.

¹⁴ БОА. Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti (Y. PRK. BŞK.), 11/ 74, 1887 йил 7 июль. (15 Şevval 1304).

¹⁵ БОА. Mühimme Defteri, 24/421, 465, 598.

денгиз йўли. Бухоро ёки Самарқанддан Чоржўй орқали Мозори Шариф, Тошқўрғон, Чорикор, Кобул, Ғазна, Қандаҳор ва Қветту шахрига қадар отуловлари билан борган зиёратчилар Қветтудан йўловчи поездига ўтириб, Карачи портига боришган. Карачидан пароходда Бомбейга Ҳинд океани, Қизил денгизи орқали Жидда ва у ердан Маккага келишган. Афғонистон орқали ўтувчи ушбу жанубий йўл бошқа йўлларга қараганда нисбатан арзон, йўл бўйида катта шаҳарлар нисбатан камчиликни ташкил этганлиги боис қулай бўлган;

в) *Туркистон-Истанбул-Ҳижоз гузаргоҳи*. XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистондан ҳаж сафарига отланган зиёратчилар, дастлаб, темир йўл орқали Красноводскка, яъни Каспий денгизи соҳилларига келиб, денгиздан пароходда, у ердан поездда Ростов¹⁶ ва Одессага ёки Тошкентдан бошланадиган янги Туркистон темир йўлининг қурилиши натижасида Тошкентдан Тулага ва у ердан Одессага келиш имконияти ҳам пайдо бўлган. Одессадан Истанбулга боргач, ўрта осиеликлар Маккага қадар учта йўналишдан фойдаланган: биринчиси: Истанбул, Бурса, Измир, Ўрта Ер денгизи ороллари (Родос ва Кипр), Байрут, Шом, Байрут, Яффа, Қуддус, Искандария, Қоҳира, Қизил денгиз, Жидда, Макка ва Мадина. Баъзи зиёратчилар Ҳижозга боришдан аввал Қуддусни ҳам зиёрат қилиб ўтган; иккинчиси: Истанбул, Эгей денгизи, Ўрта Ер денгизи, Искандария, Қоҳира, Қизил денгиз, Янбу, Жидда, Маккага борган; учинчиси: Истанбул, Измир, Ўрта Ер денгизи ороллари (Родос ва Кипр), Байрут, Яффа ва Дамашқдан бошланиб, Амман, Маъан, Табук, Мадоин шаҳарларидан ўтувчи Ҳижоз темир йўли орқали Мадина шахрига етиб борган.

Ўрта Осиеъни Ҳижозга боғловчи жанубий, шимолий ва қуруқлик ҳаж йўллари ўлка аҳолисининг Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон, Усманийлар султонлиги билан алоқаларида муҳим восита бўлиб хизмат қилган.

Диссертациянинг «**XIX аср охири – XX аср бошларида ҳаж сафарларининг ташкилий масалалари ва бу жараёнда такялар фаолияти**» деб номланган иккинчи бобидан, Ўрта Осиеъ мусулмонлари ҳаж сафарининг ташкилий этилиши ва тиббий-эпидемиологик чора-тадбирлар ҳамда ҳаж йўлларидаги туркистонликларга оид такялар ва вақфлар фаолияти каби масалалар ёритилган.

XIX аср охири – XX аср бошларида Бухоро амирлиги ва Туркистон генерал-губернаторлигида хорижга чиқиш паспортларини бериш амалиёти йўлга қўйилган бўлса-да, кўпчилик зиёратчилар бирор ҳужжатсиз, назоратга олинмаган Афғонистон ва Ҳиндистон орқали ўтувчи йўлдан фойдаланиб келишган. Ушбу ҳолат Россия империяси томонидан назоратга олинган Қора денгиз йўлларида ҳам учраб турган. Натижада, тегишли ҳужжатлари бўлмаган ҳожиларнинг турли қийинчиликларга дуч келишига сабаб бўлган. Хусусан, 1895 йилда Туркистон матбуотида Андижон, Марғилон ва Қўқон шаҳарларидан ҳажга борган бир гуруҳ ҳожилар номидан хабар эълон қилинган бўлиб, унга кўра, Афғонистон ва Ҳиндистон орқали ўтувчи йўлдан

¹⁶ Маҳмудхўжа Бехбудий. Танланган асарлар, Саёҳат хотиралари. – Т.: Маънавият, 1999. – Б. 67.

фойдаланган мазкур зиёратчилар хорижга чиқиш паспортлари бўлмаганлиги сабабли Жиддага турли машаққатлар билан, беш ойда етиб боришган. Қайтишда эса, Истанбул орқали кетиш учун Россия империясининг Жиддадаги консуллигидан паспорт сўрашган, ammo бу ерда ҳам ижобий натижа бўлмаган¹⁷. Бу каби ҳолатлар Бухоро ва Хива хонлигига қараганда, Туркистон генерал-губернаторлигидаги зиёратчиларда кўп кузатилган. Тошкент-Самара темир йўли қурилганидан сўнг кўпчилик ҳожилар учун зиёратга бориш ҳар томонлама қулайлашган. Тошкентдан Одессагача зиёратчилар алоҳида вагонларда олиб борилган. Тошкентдан ҳафтасига уч маротаба, учинчи классли вагонларда мингга яқин мусулмонлар Одессага олиб борилган. Улардан 60 фоизи Тошкентдан, 20 фоизи Самарадан, қолганлари эса, Қабулсой, Туркистон, Оренбург ва Пензадан жўнаган¹⁸. Пochта поездининг 1, 2, 3-даражали вагонларида Одессага 8,5 суткада, товар поездининг 4-классли вағонида 12 суткада етиб борилган¹⁹. Тошкентдан Истанбулга қадар ҳожилар йўл ва бошпана қийинчиликларидан ташқари, озик-овқат масаласида ҳам муаммоларга дуч келишган. Мазкур муаммоларни бартараф этиш мақсадида, XX аср бошларида туркистонлик мусулмонларнинг ҳаж сафарларини ташкил этишда маҳаллий тадбиркорлардан Саидғани Саидазимбоев ислом динининг тартиб-қоидаларига уйғун равишда ишлаб чиқилган ҳаж сафарларини йўлга қўйган. С.Саидазимбоев раҳбарлигидаги агентлик томонидан Тошкент станциясида мусулмонлар учун кичик бир вокзал ҳам очилган²⁰. Тошкент вокзалида чойхона, тиббий текширув бўлими, Одессада эса дорихона, дўконлар, овқатланиш жойларини ўзида жамлаган барча шароитларга эга «Карвонсарой» деб номланувчи, қиймати 75861 рубллик ҳожихона (меҳмонхона) ташкил этилган²¹.

XIX асрнинг иккинчи чорағида ҳаж мавсумида янги муаммолар юзага кела бошлаган. Ушбу муаммолар орасида энг хавфлиси вабо касаллиги бўлган. Россия империясининг расмий манбаларига кўра, Ҳижозда 1893 йилнинг 24 майидан 8 июлига қадар давом этган вабо натижасида 50 мингга яқин зиёратчи касалликка чалинган. Улардан 700 нафарга яқинини Россия империяси ва Бухоро амирлигидан борган зиёратчилар ташкил қилган²².

Ҳожилар оқимининг кескин ортиши натижасида ҳаж йўлларидаги шаҳарларда зиёратчилар ва Усмонийлар султонлиги маблағлари ҳисобидан ўзига хос мусофирхона ёки ҳожихона вазифасини бажарган такялар иншо этилган. Такяларда йўловчилар учун ҳам маънавий, ҳам жисмоний жиҳатдан хордиқ чиқариш учун имкониятлар яратилган. Такялар, асосан, Кичик Осиёнинг Истанбул, Адана, Антакия, Бурса, Яқин Шарқнинг Қуддус, Бағдод,

¹⁷ Украина. Бизим ҳол ва маишат // Таржимон. 1895 й. №23.

¹⁸ Туркестанские ведомости. 1908. №130.

¹⁹ Туркестанские ведомости. 1910. №41.

²⁰ Организация паломнического движения и грядущая опасность // Туркестанские ведомости. 1910. №215.

²¹ Отчет Саид-Гани Саидазимбаева о движении мусульманских паломников в Мекку в 1908 году. - Санкт-Петербург: тип. "Экспресс" В.С. Борозина, 1909. - С. 16-17.

²² Яровой-Равский В.И. Паломничество (хадж) в Мекку и Медину // Сб. материалов по мусульманству. - 1899. - Т. 1. - С. 138.

Халаб, Қоҳира, Жидда, Макка ва Мадина шаҳарларида жойлашган. Мазкур такялар нафақат диний, балки ижтимоий, сиёсий жиҳатдан тарихда муҳим роль ўйнаб келган. Истанбул шаҳрида жойлашган Бухоро такяси ва Ускудар ўзбеклар такяси сиёсий-дипломатик жиҳатдан фаол ўзига хос консулхона вазифасини бажарган.

Маккада турли ҳомийлар, ҳукмдорлар томонидан ташкил этилган Туркистондан борган зиёратчиларнинг ҳаж ибодатини адо қилиш давомида қолишларига мўлжалланган 27 та вақф қилинган такялар аниқланган. Туркистонликлар томонидан вақф қилинган такяларнинг аксар қисми Макка шаҳрининг Ажёд, Мисфала маҳаллаларида жойлашган. Хусусан, Масжид ул-ҳарамга яқин Ажёд маҳалласида Ниёз Муҳаммад Самарқандий, Муҳаммад Зокир Бухорий, Акбархўжа Тошкандий, Мулло Мирҳодий Бухорий, Парвиз Намангоний, Абдулазимхўжа Андижоний, Бурҳониддин Бухорий²³, Кўса, Мақсуд Марғиноний, Мусо Марғиноний, Мулло Соҳиббой Намангоний²⁴ номлари билан машҳур бўлган такялар фаолият юритган. Ажёд маҳалласига қараганда, Масжид ул-Ҳарамдан бироз узоқроқда жойлашган Мисфала маҳалласида «Бўстан ул-Бухорийя» («Бухоро бўстони»), Азимхўжа Бухорий, Кўса Иброҳим Андижоний, Арслон Кўқоний такяси, Соҳибназар Намангоний, Мирзо Раҳим Андижоний²⁵, Муҳаммад Марғилоний, Мулло Жўрабек такяси, Чуст такяси, Марғилон ва Кўқон такяси ҳамда Турғун ибн Амин Туркистоний каби туркистонликларга оид такялар жойлашган. Шунингдек, Бухоро амири 1901 йилда Саййид Абдулаҳадхон томонидан Бухоро амирлигидан ҳажга келган аёллар ва эркаклар учун вақф қилинган такя ҳам Макка шаҳрининг Шомия мавзесидаги Барҳату Араб деган жойда жойлашган бўлиб, «Рибату амир ул-Бухоро» («Бухоро амири работи») номи билан машҳур бўлган²⁶. Мазкур вақфлар билан бир қаторда, Туркистон шаҳарларидаги баъзи ер-мулкларининг Макка ва Мадинадаги зиёратгоҳлар ва эҳтиёжманд ҳожилар учун вақф қилингани аниқланди. Пулга қийналган ҳожилар ҳамда талабалар учун Бухоро шаҳри ва унинг атрофидаги ерлар, саройлар ҳамда дўконлар вақф қилинган²⁷.

Диссертациянинг «Совет даврида Ўрта Осиё мусулмонларининг ҳаж сафарлари» деб номланган учинчи бобида 1917-1930 йилларда ҳаж сафарларининг тақиқланиши ва сабаблари, Совет ҳокимиятининг диний сиёсатидаги ўзгаришлар ва ҳаж сафарларининг ташкил этилиш жараёнлари ҳамда Ўрта Осиё мусулмонларининг ислом олами билан алоқаларида ҳаж сафарларининг ўрни ва аҳамияти таҳлил қилинган.

²³ Хусайн Абдулазиз Шофеев. Арбитату би Маккати-л-Мукаррама фи-л-аҳди-л-Усманий (1517-1915). – Макка: (Нашриёти кўрсатилмаган), 2005. – Б. 90, 92-93, 105, 139, 147-148, 153-156.

²⁴ Мурод ибн Иброҳим Андижоний. Дирасат таҳлили ли назорати авқофи билади Мовароуннаҳр фий Маккати-л-мукаррома ва ал-Мадина ал-мунаввара. – Жидда: Марказ ун-нашр ул-илмий, 2009. – Б. 58, 60, 61.

²⁵ Хусайн Абдулазиз Шофеев. Арбитату би Маккати-л-Мукаррама фи-л-аҳди-л-Усманий (1517-1915). – Макка: (Нашриёти кўрсатилмаган), 2005. – Б. 126-127, 135, 140, 142-144.

²⁶ Хусайн Абдулазиз Шофеев. Арбитату би Маккати-л-Мукаррама фи-л-аҳди-л-Усманий (1517-1915). – Макка: (Нашриёти кўрсатилмаган), 2005. – Б. 118-121.

²⁷ ЎзМА. И-323-фонд, 1-руйхат, 761, 825, 827, 891, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 1025, 1026, 1029, 1034, 1043, 1044, 1045-ийғмажилдлар.

Совет ҳукумати XX асрнинг 20-йилларида ҳаж сафарларига қарши муносабатини очик намоён қилмаган бўлса-да, матбуот орқали маҳаллий аҳолини ҳаж сафарларидан совитиш, қайтаришга доир турли мақолалар эълон қилиб борган ҳамда бу борада, маҳаллий ва хорижий диндорлардан ҳам фойдаланган. Жумладан, XX асрнинг биринчи чорагида Хижоз минтақасидаги диний-сиёсий беқарорлик бўрттирилиб, Туркистон аҳолисини ҳаж зиёратидан тўсишга уринишлар бўлганини кузатиш мумкин. Хусусан, «Иштирокиюн» газетасининг 1919 йилдаги сониди Муҳаммад Баракатуллоҳ Бҳавфолий Ҳиндий, Қози Абдурашид Иброҳим, Шайх Саъид ал-Аслий аш-Шомий ва Мулла Муҳаммад Султон Хўжандийнинг имзоси билан Макка ва Мадина шаҳарлари инглиз, француз, итальян ва баъзи арабларнинг иттифоқи қўлига ўтгани муносабати билан ислом фарзларидан бири – ҳажнинг мусулмонлардан вақтинчалик соқит бўлиши ҳақидаги фатво араб ва ўзбек тилларида эълон қилинган²⁸.

XX асрнинг 20-йилларида Совет ҳукумати ҳаж сафарларини давлат назоратига олишга ҳаракат қилган. 1926 йилнинг июнь ойида Макка шаҳрида Хижоз қироли Абдулазиз ибн Сауд ташаббуси билан ташкил этилган «Муқаддас жойларни зиёрат қилиш, ободонлаштириш ва зиёратгоҳларни қуриш масалаларига бағишланган конференция»да Совет делегациясида Ўрта Осиё мусулмонлари номидан Тошкент диний бошқармаси вакили Абдулвоҳид Қори Абдурауф Қориев (1859-1937 йй.) иштирок этган²⁹. Шунингдек, 1928 йилнинг 26 апрелида СССР Халқ Комиссарлар Совети томонидан «Мусулмон зиёратчиларни СССР портларидан – Хижоз портларига олиб бориш ва қайтариб олиб келиш тўғрисида» қарор қабул қилинган ва СССР мусулмонлари «Тобольск» ва «Теодор Нетте» номли пароходларда 1928 йилнинг май ойида Жидда портига етиб борганлар³⁰. Пароходлар қатнови йўлга қўйилган бўлса-да, Биринчи жаҳон уруши ва XX асрнинг 20-йиллардаги очарчилик, иммиграция жараёнлари ҳамда колхозлаштириш сиёсати баҳонасида халқ мол-мулкининг оммавий равишда тортиб олиниши, ўз навбатида, Ўрта Осиё аҳолиси орасида каттагина маблағ талаб қиладиган ҳаж сафарини кескин камайтирган.

1930-32 йилларга келиб, Совет Иттифоқидан бирорта ҳам мусулмоннинг ҳаж ибодатини адо қилиш учун Макка ва Мадинага ташриф буюрмагани бошқа мусулмон мамлакатларда СССРга нисбатан жиддий эътирозларга сабаб бўлган³¹.

1944 йилнинг 25 август куни Ўрта Осиё ва Қозоғистон Мусулмонлари диний бошқармаси бошлиғи Эшон Бобоҳон ҳаж ибодатини адо этишга рухсат бериш бўйича СССРнинг Дин ишлари бўйича кенгаши раиси И.В.Полянский номига ариза ёзган. Шу тариқа, Ўрта Осиё ва Қозоғистон

²⁸ Хитоб ли аҳли-л-ийман // Иштирокиюн, 1919. № 203.

²⁹ Арапова Д.Ю., Косача Г.Г. Ислам и советское государство (По материалам Восточного отдела ОГПУ. 1926 г.). Выпуск 1. – Litres, 2017. – С. 70.

³⁰ Носова Е. В. К вопросу о хадже советских мусульман // Вестник Кыргызско-Российского славянского университета. – 2014. Бишкек. – Т. 14. №. 7. – С. 187.

³¹ Турки М.А.А. Саудовско-российские отношения в глобальных и региональных процессах (1926–2004 гг.). – М.: Прогресс, 2005. – С. 59.

мусулмонлари диний бошқармасига ҳажга бориш истагида бўлган фуқаролар томонидан юзлаб аризалар келиб тушган. СССР Халқ Комиссарлари Совети ҳузуридаги Дин ишлари кенгаши томонидан Ўрта Осиё ва Қозоғистон Мусулмонлари диний бошқармасидан Ўзбекистондан 3 киши, Тожикистондан 1 киши ва Қозоғистондан 2 киши – жами 6 кишига хорижга чиқиш паспорти тайёрланган ва ҳажга боришга рухсат берилган³². Муродхўжа Салихов раҳбарлигидаги зиёратчилар 1944 йилнинг 7 ноябрида Тошкентдан Туркменистон, Машҳад, Техрон, Бағдод орқали Макка ва Мадинага бориш учун жўнаб кетган.

1953 йилнинг мартада В.Сталиннинг вафотидан сўнг иттифокдаги вазиятни бироз бўлса-да, ўзгартирган. Ўзбекистон, Қозоғистон, Тожикистон, Қирғизистон ва Туркменистон мусулмонларининг расмий ташкилоти бўлмиш Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармасидан ҳажга борган 16 кишининг барчаси ўтган йилги зиёратчилардан фарқли равишда, ишчи гуруҳ сифатида рўйхатга олинган. Архив ҳужжатларида, ўзбекистонликлардан 5 киши – имом-хатиб ва таниқли қори, 1 киши – доктор, 1 киши – Ўрта Осиё Мусулмонлари диний бошқармаси инспектори, қолган 5 кишининг аниқ иш жойи маълум қилинмаган ва «таниқли диндор» ёки «машҳур қори» ўлароқ қайд этилган³³. Ҳаж сафари учун тақдим этиладиган ҳужжатлар ва талаблар ҳам йилдан-йилга мураккаблашиб борган ва ўзгариб турган. Масалан, 1955 йилда ҳажга ҳужжатларни расмийлаштириш учун анкета, маълумотнома, автобиография, Дин ишлари кенгашининг Ўзбекистон ССРдаги вакили томонидан шахсининг республикадан чет элга чиқиш рухсатномасини берилишининг мувофиқлиги тўғрисидаги тегишли хулосаси (тавсиянома), самолётда училиши мумкинлиги ва иссиқ иқлимли мамлакатда юқори ҳароратга чидамлилиги тўғрисида тиббий маълумотнома, ойлик маоши ҳақида маълумотнома, 6×6 см ҳажмдаги 12 та фотосурат (бош кийимсиз), зиёратчининг бўйи, кўз ранги, сочи ва бошқа жиҳатлари ҳақида гувоҳнома тақдим қилинган³⁴.

Ҳаж сафарига бориш учун ариза билан мурожаат қилганлар орасида аёлларни ҳам учратиш мумкин. Жумладан, 1958 йилда Андижон вилоятидан Бибиоиша Адгархўжаева (64 ёш), Баҳринисо Раҳимназарова (турмуш ўртоғи билан бирга) ва Тожиниса Бойбабаева ҳамда 1959 йилда Самарқанд шаҳридан Гавҳар Муратова (72 ёш) каби аёллар ҳаж сафарига бориш учун Диний назоратга ариза билан мурожаат қилган³⁵. Аммо мазкур йилларда ва кейинги йилларда ҳам ҳажга борганлар орасида аёллар учрамайди.

1960-80 йиллар орасида Ўрта Осиё мусулмонлари ҳаж сафарларининг Яқин Шарқ ва араб мамлакатлари билан алоқалардаги аҳамияти очиб

³² Қози Муродхўжа Солиҳий. Ўтган йил ҳаж сафари. Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний назоратининг журнали. 1946. № 3-4. – Б. 25., Ахмадуллин В. А. Деятельность советского государства по организации хаджа советских мусульман в 1944 г // Власть. – Москва, 2013. №. 6. – С. 162-163.

³³ ЎзМА. 2456-фонд, 1-рўйхат, 165-йиғмажилд. 14-варақ.

³⁴ ЎзМА. 2456-фонд, 1-рўйхат, 240-йиғмажилд. 46,54-56, 72, 111, 122, 127-варақлар., Носова Е. В. К вопросу о хадже советских мусульман // Вестник Кыргызско-Российского славянского университета. – 2015. №. 1. – С. 171.

³⁵ ЎзМА. 2456-фонд, 1-рўйхат, 240-йиғмажилд. 6, 9-варақлар.

берилган. Совет ҳукумати Яқин Шарқ мамлакатларининг диний уламолари ва халқаро ислом ташкилотлари билан бевосита алоқа олиб бормаган. Хусусан, бу борада ўрта осиелик зиёратчилар сафарлари давомида, араб-мусулмон дунёсининг эътиборли олимлари билан бир қаторда, нуфузли диний олий ўқув юртлари раҳбарлари билан учрашиб, Ўзбекистондаги диний ўқув юртларда таълим олаётган талабаларни ўқитиш бўйича ҳамкорлик масалалари муҳокама қилинган. Иттифоқнинг Индонезия, Сурия, Ливан, Ироқ, Иордания, Миср, Ливия, Тунис, Жазоир, Судан, Яман каби мусулмон мамлакатлари билан яқин дипломатик алоқалари бўлишига қарамай мазкур давлатларнинг диний уламолари ҳамда диний ташкилотлари билан расмий алоқаларни Ўрта Осие ва Қозоғистон Мусулмонлари диний бошқармаси олиб борган. Зиёратчилар сафар давомида ислом оламининг таниқли шахслари, олимлар ва сиёсатчилар билан мулоқотда бўлишган ҳамда турли келишувлар қилинган. Хусусан, 1962 йилда Исмоил Махдум Саттиев бошчилигидаги ҳожилар гуруҳи Минода Саудия Арабистони қироли Сауд ибн Абдулазиз (1902-1969) билан учрашиб, мулоқот қилишган ва қиролга турли совғасаломлар беришган³⁶. Саудия Арабистони қироллари билан учрашувлар кейинги йиллардаги ҳаж мавсумларида ҳам давом этган. Жумладан, 1966, 1969, 1970, 1972 йиллардаги ҳаж сафарларида қирол Файсал ибн Абдулазиз (1906-1975) билан учрашишган³⁷.

Ўрта Осие ва Қозоғистон Мусулмонлари идораси Саудия Арабистони ҳукумати билан тўғридан-тўғри расмий алоқалар олиб бормаган бўлса-да, аммо Ислом олами уюшмаси бош котиблари орқали Саудия Арабистони ҳукуматига юборилган расмий хатларни архив ҳужжатлари орасида учратиш мумкин. Масалан, 1975 йилнинг мартада Саудия Арабистони қироли Файсал ибн Абдулазизнинг вафоти муносабати билан Ўрта Осие ва Қозоғистон Мусулмонлари диний бошқармаси раиси З.Бобохонов Ислом олами уюшмаси бош котиби Шайх Муҳаммад Салиҳ Қаззозга ва у орқали Саудия ҳукуматига таъзия мактуби йўллаган³⁸. З.Бобохонов ва А.Алиакбаров 1975 йилнинг 20-25 сентябрь кунлари Ислом олами уюшмаси томонидан Маккада ташкил этилган «Масжидлар рисоласи» номли конферецияда иштирок этишган. Конференция доирасида зиёратчилар Ислом Конференцияси Ташкилотининг ўша вақтдаги бош котиби, асли покистонлик Иномуллоҳхон (1912-2013) билан ҳам учрашиб, мулоқот қилишган. Учрашувда Иномуллоҳхон 1975 йилнинг май ойида Совет Иттифоқига ташриф буюришни режалаштираётганини маълум қилган³⁹.

Совет ҳукумати томонидан чекланган диний таълимни ривожлантириш мақсадида Ўрта Осие ва Қозоғистон Мусулмонлари диний бошқармаси раҳбарлари ҳаж сафарларидан унумли фойдаланишган. Сафарлар давомида араб-мусулмон дунёсининг эътиборли олимлари билан бир қаторда, нуфузли

³⁶ ЎзМА. 2456-фонд, 1-рўйхат, 326-йиғмажилд 3-4-варақлар.

³⁷ ЎзМА. 2456-фонд, 1-рўйхат, 461-йиғмажилд 30-варақ., 503-йиғмажилд 27-28-варақлар., 509-йиғмажилд 109-варақ, 527-йиғмажилд 32-варақ.

³⁸ ЎзМА. 2456-фонд, 1-рўйхат, 563-йиғмажилд, 148-151-варақлар.

³⁹ ЎзМА. 2456-фонд, 1-рўйхат, 563-йиғмажилд, 171-варақ.

диний олий ўқув юртлари раҳбарлари билан учрашиб, Ўзбекистондаги диний ўқув юртларда таълим олаётган талабаларни ўқитиш бўйича ҳамкорлик масалаларини муҳокама қилишган. 1960 йилларда Совет Иттифоқи зиёратчилари Саудия Арабистони визасини мазкур давлатнинг Қоҳирадаги элчихонасидан олганликлари сабабли сафарлар асносида «Ал-Азҳар» университети раҳбарлари билан учрашиб, мулоқот олиб боришган. Жумладан, 1967 йилда ҳаж сафаридан қайтишда И.Саттиев раҳбарлигидаги Совет Иттифоқи ҳожилар гуруҳи Шайх ул-Азҳар Ҳасан Маъмун (1894-1973)⁴⁰, З.Бобохонов раҳбарлигидаги 1970 йилги ҳаж сафарида Шайх ул-Азҳар Муҳаммад Фаҳҳом (1894-1980)⁴¹ билан учрашиб, мулоқот қилишган. Шунингдек, Диний назорат раҳбарияти ҳаж сафарлари асносида Саудия Арабистони билан ўзаро дипломатик алоқалар йўқлигига қарамасдан, мазкур давлат расмийлари билан таълим масалаларида турли даражадаги мулоқотлар олиб борганлар.

ХУЛОСА

Диссертацияда XIX аср охири – XX аср 80-йилларида Ўрта Осиёда ҳаж сафарларини ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари тадқиқ этилиб, келтирилган мақсад ва вазифалар доирасида қуйидаги илмий-назарий хулосаларга келинди:

1. XIX аср охири – XX асрнинг бошларида ўрта осийлик олимлар, шоирлар ва маърифатпарварлар томонидан ёзилган ҳажнома ва ҳаж сафари эсдаликларини тўлалигича диний мазмундаги ва маърифатпарварлик руҳидаги асарларга ажратиш мумкин. Маърифатпарварлик руҳидаги ҳаж сафари эсдаликлари Туркистондаги ислохотчилик ҳаракатларининг шаклланиши ва ривожланишида муҳим роль ўйнаган. Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат, Маҳмудхўжа Бехбудий, Ҳожи Муин каби маърифатпарварларнинг ҳаж сафарлари хотираларини нафақат ҳаж хотиралари, балки миллий уйғонишга чорловчи муҳим манбалар сифатида эътироф этиш мумкин.

2. XIX аср охири – XX асрнинг бошларида Россия империяси маъмурияти ҳажни Туркистон мусулмонлари онгида исломчилик ва туркчилик ғояларининг ривожланишида асосий восита сифатида қараб, имкон қадар ҳажни давлат назоратига олишга ҳаракат қилганлар. Бу борада, Туркистон мусулмонларининг ҳаж сафарларини тартибга солиш ҳамда назорат қилиш учун Россия империяси томонидан Туркистон тарихида илк бор хорижга чиқиш паспортларини бериш тажрибаси қўлланилган. Кейинчалик ушбу тажриба Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида ҳам йўлга қўйила бошлаган. Бухоро амирлиги ва Хива хонлигининг Усманийлар давлати билан сиёсий ва маданий алоқаларида ҳаж сафарлари алоҳида аҳамият касб этиб келган. Бу борада, Ўзбекистоннинг дипломатик алоқалари тарихида ҳаж сафарларининг аҳамиятини қайд этиб ўтиш ўринлидир. Шу билан бир қаторда, Россия империясининг мустамлакачилик сиёсатига қарши

⁴⁰ ЎзМА. 2456-фонд, 1-рўйхат, 476-йиғмажилд, 97-99-варақлар.

⁴¹ ЎзМА. 2456-фонд, 1-рўйхат, 509-йиғмажилд, 108-варақ.

Туркистондаги сиёсий кучларнинг ташқи алоқаларида ҳаж сафарлари муҳим восита бўлиб хизмат қилган.

3. XIX аср охири – XX аср бошларида ўрта осиелик зиёратчилар ҳаж сафарлари учун фойдаланган йўлларнинг ўзгариш динамикасини уч йўналишда кўрилган: *биринчи йўналиш* – куруклик (Эрон ва Ироқ орқали ўтувчи) йўллари хавф-хатарнинг ортиши ва денгиз йўлларининг ривожланиши натижасида ушбу йўлга бўлган талаб XIX аср охирига келиб, кескин камайган ва нисбатан қулай бўлган Ҳиндистон ва Ҳинд океани орқали ўтувчи йўлдан фойдаланилган; *иккинчи йўналиш* – Ўрта Осиё Россия империяси томонидан босиб олинган, маҳаллий зиёратчиларнинг асосий ҳаж йўлларига айланган Ҳиндистон ва Ҳинд океани орқали ўтувчи денгиз йўлидан фойдаланиш империя маъмуриятининг босимлари натижасида камайган; *учинчи йўналиш* – XX аср бошларида Ўрта Осиё темир йўлининг тўлиқ қуриб битказилиши натижасида зиёратчилар Россия империяси ҳудудлари орқали ўтувчи йўллардан фойдаланган.

4. XIX аср охири – XX аср бошлари Ўрта Осиё мусулмонларининг ҳаж сафарлари ташкил этилишида ўзига хос янгиликлар ва ўзгаришлар даври бўлган. Россия империяси томонидан ҳожиларни назорат қилиш учун ташкил этилган турли тартиб-қоидаларга маҳаллий аҳолининг мослашиш жараёни бироз қийин кечган бўлса-да, барча халқлар билан бир қаторда, туркистонликлар замонавий тараққиётдан унумли фойдаланишга ҳаракат қилганлар. Ҳаж сафарлари асносида турли юқумли касалликларнинг тарқалиши натижасида Туркистон генерал-губернаторлиги ва Бухоро амирлигининг чегара ҳудудларида тиббий текширув нуқталари ташкил этилиб, замонавий тиббий текширув амалиёти йўлга қўйилган. Шунингдек, ўрта осиелик мусулмонларнинг ҳаж сафарларини ташкил этишда маҳаллий тадбиркорлардан С.Саидазимбоевнинг ислом дини тартиб-қоидаларига уйғун равишда ишлаб чиққан зиёрат туризми борасидаги тажрибаси ва унинг амалий саъй-ҳаракатлари алоҳида аҳамиятга молик.

5. XIX аср охири – XX аср бошларида Ўрта Осиё-Ҳижоз ҳаж йўлларидаги Истанбул, Бурса, Адана, Антакия, Ҳалаб, Бағдод, Қуддус, Қоҳира, Жидда, Макка ва Мадина шаҳарларида зиёратчилар учун ўзига хос вақф меҳмонхонаси ҳамда моддий ва маънавий ёрдам кўрсатувчи маскан вазифасини бажарган тақялар фаолият юритган. Ушбу тақяларнинг аксар қисми туркистонликларнинг вақф маблағлари ҳисобидан қурилган бўлиб, Ўрта Осиёга хос «Ўзбек», «Бухоро», «Накшбандий», «Марғиновий», «Бухорий», «Самарқандий», «Тошкандий», «Андижоний», «Хўқандий» ва «Намангоний» каби номлар билан аталган.

6. Совет ҳукумати илк йилларда ҳаж сафарларига қарши муносабатини очиқ намоён қилмаган бўлса-да, матбуот орқали маҳаллий аҳолини ҳаж сафарларидан совитиш, қайтаришга доир турли мақолалар эълон қилиб борган ҳамда бу борада, маҳаллий ва хорижий диндорлардан ҳам фойдаланилган. Хусусий мулкнинг йўқ қилиниши, колхозлаштириш сиёсати XX асрнинг 20-йилларидан бошлаб, Ўрта Осиё мусулмонларининг ҳаж

сафарларининг ўз-ўзидан кескин камайишига сабаб бўлган. Совет ҳукумати барча диний маросимлар билан бир қаторда, ҳаж сафарларига ҳам сунъий тўсиқлар қўя бошлаган ва XX асрнинг 30-йилларидан бошлаб, Ўрта Осиё мусулмонларининг ҳаж сафарлари бутунлай чекланган.

7. XX асрнинг 1944-80-йилларида Совет ҳукумати ҳаж сафарлари орқали мусулмон оламида СССРга нисбатан салбий муносабатни ўзгартиришда ва Яқин Шарқ минтақасидаги сиёсатида ҳожилардан фойдаланишга ҳаракат қилган. Ўрта Осиё ва Қозоғистон Мусулмонлари диний бошқармасининг халқаро алоқалари, айниқса, Яқин Шарқ мамлакатлари билан илмий ва маданий алоқаларида ҳаж сафарлари муҳим аҳамият касб этган. Хусусан, ҳаж сафарлари асносида, диний таълим соҳаси бўйича Мисрнинг «Ал-Азҳар» ва Мадина ислом университетлари билан ҳамкорликлар йўлга қўйилган. Совет Иттифоқи ва Саудия Арабистони подшоҳлиги ўртасида ҳеч қандай дипломатик алоқалар йўқлигига қарамай, Ўрта Осиё ва Қозоғистон Мусулмонлари диний бошқармаси раҳбариятининг саъй-ҳаракатлари билан ҳаж сафарлари амалга оширилган. Бу борада, Диний бошқарма раиси З.Бобохонов, Халқаро алоқалар бўлими бошлиғи И.Саттиевнинг Саудия Арабистони қироллари Абдулазиз ибн Сауд, Файсал ибн Абдулазиз ва қиролликнинг бошқа расмийлари билан учрашиб, Совет мусулмонларининг ҳаж сафарлари асносида дуч келаётган муаммоларини ҳал этишга уринишлари ҳамда бутун Иттифоқ номидан улар билан фан, таълим ва диний масалаларда қилган мулоқотларини ўзига хос халқ дипломатияси сифатида баҳолаш лозим. Шунингдек, Совет Иттифоқи ва халқаро ислом ташкилотлари ўртасида ҳеч қандай расмий алоқалар йўлга қўйилмаган бўлса-да, Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси ҳаж сафарлари орқали Ислом Олами Уюшмаси, Халқаро Мусулмон Ёшлари Ассоциацияси, Ислом Конференцияси Ташкилотлари билан яқиндан алоқаларни йўлга қўйган. Мазкур ташкилотлар томонидан ташкил этилган конфереция ва анжуманларда, Диний бошқарма раҳбарияти бўлмиш, З.Бобохонов, Ю.Шокиров, И.Саттиев, Г.Абдуллаевлар Совет Иттифоқи номидан фаол иштирок этган.

Тадқиқот жараёнида олинган натижа ва хулосалардан келиб чиқиб, қуйидаги таклиф ва тавсиялар илгари сурилди:

1. «Ўзбекистоннинг мусулмон мамлакатлари билан алоқаларида ҳаж сафарларининг ўрни: ўтмиш ва ҳозирги замон» мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция ташкил этиш ва унинг тўпламини нашр этиш;

2. Ислом тарихи, санъати ва маданиятини ўрганиш IRCICA ташкилоти билан ҳамкорликда «XIX–XX асрларда Ўрта Осиё мусулмонларининг ҳаж сафарлари» китоб-альбомини тайёрлаш;

3. Туркистон-Ҳижоз ҳаж йўлларидаги Истанбул, Бурса, Қуддус, Бағдод, Антакия, Адана, Ҳалаб, Қоҳира, Жидда, Макка ва Мадина шаҳарларида Туркистондан борган ватандошларимиз томонидан вақф қилинган такяларнинг маълум бир қисми ҳозирги кунга қадар сақланиб қолган. Туркия ва Мисрда жойлашган такялардан Ўзбекистон миллий-маданий марказлари сифатида ҳам фойдаланиш мумкин.

**SCIENTIFIC COUNCIL UNDER NUMBER
DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 FOR AWARDING ACADEMIC
DEGREES UNDER INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF
UZBEKISTAN**

INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN

JONIEV MUZAFFARKHON FAYZULLAEVICH

**FEATURES OF THE ORGANIZATION OF HAJJ IN CENTRAL ASIA
(LATE 19TH CENTURY – 80S OF 20TH CENTURY)**

24.00.01 – History and source study of Islam

**ABSTRACT OF THE DISSERTATION OF DOCTOR OF PHILOSOPHY (PhD)
ON HISTORICAL SCIENCES**

TASHKENT – 2021

The topic of the dissertation of the Doctor of Philosophy (PhD) in Historical Sciences is registered in the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under the number B2020.4.PhD/Tar825.

The doctoral dissertation has been carried out at the International Islamic Academy of Uzbekistan.

The dissertation abstract in three languages (Uzbek, English and Russian (resume)) is available at the Scientific Council Web site (www.iiiau.uz) and ziyonet information portal (www.ziyonet.uz).

Scientific adviser

Shadmanova Sanavar Bazarbaevna
Doctor of Historical sciences, Professor

Official opponents

Bakhodirov Roik Majidovich
Doctor of Philosophical sciences, Professor

Kariyev Adil Axmadjanovich
PhD on Historical sciences

Leading organization:

Imam Bukhari International Scientific-Research Center

The defense of the dissertation will be held on _____ “__” of 2021 at _____ online/offline meetings of the Academic Council under the number DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 for awarding academic degree under international Islamic Academy of Uzbekistan (Address: 100011, Tashkent, Kadiri street, 11. Telephone: (99871)244-00-56); fax: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiiau.uz)

The dissertation can be found at the information Resource Center of the International Islamic Academy of Uzbekistan. (Registered number 74) (Address: 100011, Tashkent, A.Kadiri street, 11. Telephone: (99871) 244-00-56; fax: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiiau.uz)

The dissertation abstract is disseminated on _____ “__” of 2021.
(Protocol registered number _____ “__” of 2021)

Sh.A.Yovkochev

Chairman of Scientific Council for awarding scientific degrees, Doctor of Political Sciences, Professor

N.A.Mukhamedov

Secretary of Scientific for awarding scientific of degrees, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor

Z.M.Islamov

Chairman of Scientific Seminar under the Scientific Council for awarding scientific degrees, Doctor of Philology, Professor

INTRODUCTION (Abstract of the PhD dissertation)

The actuality of the dissertation subject. Hajj has a special place in the history of scientific and cultural ties between the Muslim peoples of the world. Although the Hajj pilgrimage has common procedures for all Muslims, there have been regional features of its organization throughout history. The organization of pilgrimages in Central Asia in the late nineteenth and early twentieth centuries and during the years of Soviet rule, despite the impact of various political changes, played a unique role in the socio-economic, scientific and cultural life of Muslims in the region. In this regard, at a time when the process of integration of the world's nations is in full swing, it is important to study the religious, social and political processes of the past on the basis of scientific and just principles.

A number of scientific centers and universities around the world are conducting specific research on the history of the pilgrimage of Muslim peoples, and the organization of pilgrimages in different regions. It is essential to point out that, while research in Russia focuses on the regulation of pilgrimage in the Russian Empire in the late 19th and early 20th centuries, research in Europe focuses on the history of political processes related to the organization of pilgrimage. In this regard, the history of pilgrimages in the late 19th – 80s of the 20th century, the activities of the pilgrimage routes, *takiyas*' (*takiyas* – served as a hotel and caravanserai for pilgrims on the pilgrimage routes) activities, the fact that the history of the political and social processes associated with the organization of pilgrimages in Central Asia during these years of Soviet rule varies from other periods allows for its extensive study.

As a result of the reforms carried out in Uzbekistan in recent years in the field of religion, there is a wider opportunity for an objective assessment of historical processes, including that there are more chances to study Islam and its history. As a result, historians and Islamic scholars have studied some aspects of the attitude towards Islam in the Russian Empire and the Soviet era. In this sense, the study of the history and evolution of pilgrimage, which has a special place in the history of Islam and the religious life of the peoples of Central Asia, is of great importance. The quota for Hajj and Umrah pilgrims has been increased in Uzbekistan over the past four years: "During the communist regime of seventy years, only 130 people from Uzbekistan performed the Hajj, but today every year more than five thousand Uzbeks achieve their noble dream and perform Muslim duty"¹. In this regard, the study of these issues justifies the relevance of the topic, the need for a fair understanding of the scale of achievements, an objective assessment of it and the definition of future prospects.

This dissertation research serves to a certain extent in the implementation of the tasks set out in the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated April 16, 2018 No. DP-5416 "On measures to radically improve the activities of the religious and enlightenment sphere", May 24, 2017 No. RP-2995, Resolutions

¹ Speech by Acting President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev at the opening ceremony of the 43rd session of the Council of Foreign Ministers of the Organization of Islamic Cooperation. <https://president.uz/uz/lists/view/34>.

"On measures to further improve the system of preservation, study and promotion of ancient manuscripts", June 20, 2017 No RP-3074 "On the establishment of the Center for the Study of Cultural Heritage Abroad under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan", June 23, 2017 No. PD-3080 "On establishing the Center of Islamic Civilization in Uzbekistan under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan, and its measures for the formation", Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated June 22, 2018 No 466 "On measures to organize and support the activities of the International Islamic Academy of Uzbekistan."

The Relevance of the research to the priorities of the development of science and technology of the Republic of Uzbekistan. The dissertation is carried out in accordance with the priority direction of the development of science and technology of the republic I. "Formation of a system of innovative ideas and ways to implement them in the social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of an informed society and democratic state".

Level of study of the problem. Based on a systematic analysis of the scientific literature, the research of the authors who studied the problem can be periodically divided into three main groups:

In the literature of the first group, the pilgrimage of Turkestan Muslims during the reign of the Russian Empire and the Turkestan-Hijaz² Hajj pilgrimage routes are analyzed from the territorial-statistical point of view³.

The second group of literature was created during the Soviet era, and most of the study in the 1920s and 1980s was atheistic in nature. They mainly provide information on the religious policy, religious customs and traditions of the Russian Empire and the Soviet government, and partially there was data about the pilgrimages of Central Asian Muslims⁴.

The third group that includes foreign research, including Russian researchers V.Litvinov, A.Sibgatullina, R.A.Silantev, L.A.Koroleva, A.A.Korolev, V.Akhmadullin, V.Yakupov, S.Borozdin, M.Fedotkin's investigations provide information about the pilgrimage of Muslims of Uzbekistan in the late 19th and 20th centuries. Also, Western scholars such as Daniel Brover, Nile Green, Elien Kane, R.D.Mc Chesney have conducted research considering the pilgrimage routes of Central Asian Muslims. The French scholar Thierry Zarkone explored Central Asian Sufis and their pilgrimages and mainly focused on a mystical point of view in his research. N.Norihiro, a Japanese scholar, provides valuable information on the geopolitics of the colonial countries and the work of Asian Muslims on the pilgrimage. Among Arab scholars Majid bin Abdulaziz al-Turki, focuses on the history and processes of political relations between the governments of Russia and Saudi Arabia. From the scientists of the Commonwealth of Independent States

² The area where the cities of Mecca, Medina and Jeddah are located. Diyanet Foundation's Encyclopedia of Islam. – Istanbul: Turkey Religious Foundation Publication, Volume 17, 1998. P - 437

³ Nikolskiy M.E. Palomnichestvo musulman v Mecca // Istoricheskiy vestnik. 1911. – T. : 32, April, May., Nalivkin V.P. Tuzemtsy ranshe i teper. Tashkent, 1913; Yarovoy-Raevskiy V.I. Palomnichestvo (xadj) musulman v Mekku i Medinu // Sbornik materialov po musulmanstvu. Ch. 1. SPb., 1899. - C. 129-156.

⁴ Klimovich L.I. Islam in tsarskoy Rossii. Essays. – M. : GAIZ, 1936; Suxareva O.A. Islam in Uzbekistan. – T. : Izd. Acad. nauk Uzb. SSR, 1960; Polyakov S.P. Traditionalism in modern medieval society. – M. : B.i., 1989.

K.Isabay from Kazakhstan, A.Bayjan, N.Nurtazina, E.Nosova from Kyrgyzstan, U.Nikolaevich, A.Nazarov from Tajikistan conducted research considering pilgrimages of Central Asian Muslims during the Russian Empire and the religious policy of the Soviet government. Moreover, Turkish scholars Mustafa Bektashoglu, Menderes Joshkun, Gulden Sariyildiz and Mustafa Alkan have studied this subject from various aspects⁵.

Research conducted by historians of the republic during the years of independence has analyzed some aspects of the problem. In particular, S. Shadmanova, T.Shadmanov and D.Alimova's researches provide information on the economic and social significance of Hajj pilgrimages of Turkestan Muslims in the late 19th – early 20th centuries. Valuable information about pilgrimage

⁵ Sibgatullina A. Contacts of the Turkic-Muslim Rossiyskoy and Ottoman empires on the border of the XIX-XX centuries. - Moscow: Istok, 2010; Silantev R.A. Muslim diplomacy in Russia: history and modernity. – M.: IPK MGLU «Rema», 2010; Koroleva L.A., Korolev A.A. Gosudarstvo i islam v SSSR: iz opyta vzaimootnosheniya. URL: http://www.rusnauka.com/2_KAND_2009/Pravo/39669.doc.htm (data obrashcheniya: 12.08.2013; Axmadullin V.A. Activity of the Soviet state and the spiritual management of Muslims in the organization of palomnichestva (1944 - 1965). – M.: Islamskaya kniga, 2016; Yakupov V. Hajj ham gomre. Mecca-Medina buencha yul kursetkeche. Hajj dogalary. – Kazan: Iman, 2010; Borozdin S.S. Politika rossiyskix vlastey v otnoshenii musulmanskogo naseleniya Turkestana i Buxary.: 1867-1914: dissertation kandidata istoricheskix nauk: 07.00.02 / [Mesto zashchity: Ur. Feder. Un-t imeni pervogo Prezidenta Rossii B.N. Eltsina]. - Ekaterinburg: 2012; Fedotkin M. Yu. Islamskaya propaganda sredi naseleniya musulmanskix regionov SSSR, 1979-1991 yy.: Istoricheskiy analiz: dissertatsiya kandidata istoricheskix nauk: 07.00.03. - M.: 2000; Litvinov V.P. Religioznoe palomnichestvo: regionalnyy aspekt (na primere Turkestana epoxi Srednevekovya i monogo vremeni). – Elets: Eletskiy gosudarstvennyy universitet im. I.A. Bunina, 2006; Litvinov V. P. Vlast i palomnichestvo musulman v Russkom Turkestane // Vlast. - № 6. – Moscow, 2014. – P. 88-93; Litvinov V. P. O zaprete xadja v tsarskoy Rossii: pravda i vymysly (na primere Tsentralnoy Azii) // Vestnik Kyrgyzsko-Rossiyskogo slavyanskogo universiteta. - T. 16. №. 4. – Bishkek, 2016. – P. 17-21; Litvinov V. P. Sanitarno-epidemiologicheskie mery vlasti v sisteme palomnichestva musulman Russkogo Turkestana (1865-1917 gg.) // Vlast. - №5. - Moscow, 2017. – P. 210-216; Litvinov V.P. Xadj musulman Turkestana v period ustroystva tsarskoy vlasti v regione (1865-1870-e gg.) (Po arxivnym i pravovym materialam) // Vestnik Kyrgyzsko-Rossiyskogo Slavyanskogo universiteta. – T. 14. - №11. - Bishkek: KRSU, 2014. - p. 58-63; Daniel Brower. Turkestan and the Fate of the Russian Empire. - New York: Routledge, 2010; Brower D. Russian Roads to Mecca: Religious Tolerance and Muslim Pilgrimage in the Russian Empire // Slavic Review. - T. 55. № 3. - Champaign, 1996. - P. 567-584; Green N. The hajj as its own undoing: infrastructure and integration on the Muslim journey to Mecca // Past & Present. - №1. - Oxford, 2015. - P. 193-226; Green N., Porter V., Saif L. The rail hajjis: the Trans-Siberian Railway and the long way to Mecca // Hajj: Collected Essays. - London: British Museum Press, 2013. – P. 100-107; Kane E.M. Odessa as a Hajj Hub: 1880s to 1910s // National Council for Eurasian and East European Research. – Washington, 2011. – P. 107-125; R.D. McChesney. The Central Asian Hajj-Pilgrimage in the time of the Early Modern Empires / Safavid Iran and Her Neighbors. Editor by Michel Mazzaoui. - Chicago: The University Of UTAH press, 2003. – P. 129-156; Thierry Zarcone. Sufi pilgrims from Central Asia and India in Jerusalem. – Kyoto. Kyoto University, 2009; Naganawa, Norihiro. The Hajj Making Geopolitics, Empire, and Local Politics: A View from the Volga-Ural Region at the Turn of the Nineteenth and Twentieth Centuries // Central Asian Pilgrims Hajj Routes and Pious Visits between Central Asia and the Hijazyu. - Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2012. - P. 168-198; Turki Madjid ben Abdel Aziz. Evolution of Saudi-Soviet and Saudi-Russian relations in the context of world politics (1926 - 2007): dissertation of Doctor of Political Science: 23.00.04 / At-Turki Madjid Ben Abdel Aziz; [Location: Institute of Asia and Africa at Moscow State University]. - M.: 2007; Mojid bin Abdulaziz Turkiy. Al-alaqotu-s-Saudiyya ar-Rusiyya fi zuv'i-l-mutagayyrat al-Iqlimiyya wa-d-duvaliyya (1926-2004). - Beirut: (Publishing not specified) 2005; Isabay K., Bayjan A. Cossacks who went to Kaja. - Almaty: Ana tili, 1996., Nurtazina N.D. Palomnichestvo v svyashchennuyu Mekku v istorii i sovremennoy jizni Kazaxstana // Collection of Research Papers; Nosova E.V. K voprosu o xadje sovetkix musulman // Vestnik Kyrgyzsko-Rossiyskogo slavyanskogo universiteta. - №7. - Bishkek, 2014. – P. 187-190; Ushakov V.N. Politicheskii islam v Tsentralnoy Azii: osnovnye faktory i perspektivy: dis.kan. floor. nauk: 23.00.04. – Bishkek: 2005; Nazarov A.X. History of Muslim life in Muslim Tajikistan in 1941–1991: author. dis. kand. ist. science. - Dushanbe. 2004. (www.dissercat.com); Mustafa Bektaşoğlu. Pilgrimage places on the way to Hajj. - Ankara: Reyhan Basım Publication, 1992; Menderes Coşkun, Manzum and Mensur Ottoman Hajj Travelogues and the Prophet's Tuhfetül-Harameyn. - Ankara: Ministry of Culture Published, 2002; Rose Yellow Star. Hijaz Quarantine Organization (1865-1914). – Ankara: Turkish Historical Society, 1996; Alkan Mustafa. Uzbek Tekkeleri in the Ottoman State // Yitik Hafiza's Speeches in Bukhara. – Ankara: Pruva, 2019. – P. 247-285.

travelogues written in Central Asia has been collected in the scientific works of such scholars as B.Kasimov, Sh.Yusupov, H.Umurov, Z.Yunuszoda, H.Djalilova, Sh.Ziyodov, and Sh.Tosheva. Sh.Kamoliddinov's has researched takiyas on the pilgrimage routes, in particular, Uzbek takiyas in Turkey and Palestine and their activities were studied in his scientific works. A. Salmonov studied the religious policy of the Soviets in Uzbekistan in 1917-1950 and the activities of religious organizations⁶.

It should be noted that the issues related to the pilgrimage of Central Asian Muslims from the late 19th century to the 80s of the 20th century, the activities of takiyas on the roads, the organization of pilgrimages during the years of Soviet rule have not been studied in a complex way. This scientific problem is considered as one of the most significant issues that needs to be resolved. This problem is studied not only in history, but also in the fields of Islamic history, political science, religion, sociology, international relations, and through its interdisciplinary study it is supplemented by a scientific work on the peculiarities of the organization of pilgrimages in Central Asia in the late 19th – 80s of the 20th centuries.

The relevance of the topic of the dissertation to the research work of the higher education institution where the research was conducted. The dissertation was completed at the International Islamic Academy of Uzbekistan A-1-051 – "Problems of Islamic studies in the framework of a scientific project on the formation of a healthy faith in the younger generation on the basis of primary sources and a systematic analysis of the religious and enlightenment heritage of our ancestors."

The purpose of the research is to reveal the peculiarities of the organization of pilgrimages in Central Asia.

The objectives of the research are:

⁶ Shadmanova S., Shadmanov T. Iz istorii palomnichestva sredneaziatskix musulman (konets XIX - nachalo XX vv.) // Mir islama. Materials mejdunarodnoy islamovedcheskoy nauchnoy konferentsii. - M.: RGGU, 2009. - C. 106-113; Shadmanova S. From the history of Muslim pilgrimage in Central Asia // Lessons of Imam al-Bukhari. - №3. - Samarkand, 2010. - P. 225-227; Shadmanova S., Alimova D. From the history of the pilgrimage of Central Asian Muslims to Mecca (late XIX - early XXI centuries) // History of Uzbekistan. - Tashkent, 2011. - №1. - P. 49-61; Qosimov B. National awakening. Courage, enlightenment, dedication. - T.: Manaviyat, 2002., Qosimov B. Jadidism // Issues of National Awakening and Uzbek Philology. A collection of scientific articles. - T.: Spirituality, 1993; Yusupov Sh. On the roads of Furkat // Literary-critical articles. - T.: Literature and art, 1984., Yusupov Sh. A garden of history and literature. - T.: Spirituality, 2003; Umurov H. Rules of literary type and genre. - Samarkand: SamSU, 2002; Genre travelogue narrow literature educator tajik. Phil. fan. nom. ... Dis. - Samarkand: 2009; Fund of the National Library of Uzbekistan named after A. Navoi. Code: Dis-329/2010; Djalilova X. Spiritual and enlightenment features of the travelogue genre (on the example of the Western European enlightenment literature of the XVIII century and the Uzbek literature of the national revival period). Phil. fan. nom. ... Diss. avtoref. - T.: Fund of the National Library of Uzbekistan named after A. Navoi. Dis-680/2008; Ziyodov S. The Hajjnâmas of the Manuscript Collection of the Oriental Institute of Uzbekistan (mid-19th to early 20th centuries) // Central Asian Pilgrims: Hajj Routes and Pious visits between Central Asia and Hijaz. - Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2012. - P. 223-233. Tosheva Sh. Central Asian pilgrims: ways and impressions // Oriental studies. - Tashkent, 2009. № 19. - P. 87-98; Kamoliddinov Sh., Bashir Barakat. Obitel uzbekskix sufiev v Jerusalem // Issues of source studies and historiography of Central Asian history. 5th scientific collection. - T.: TDSHI, 2013. - P. 90-108; Kamoliddinov Sh. Al-Uzbekiyya khanaqah in Al-Quds // Echo of Mazi. - Tashkent, 2013. № 4 (60). - P. 29-34; Kamoliddinov Sh. Uzbek tekkeleri in Istanbul // Historical processes of the Eastern countries and current problems of their study. Proceedings of the scientific-practical conference. - T.: TDSHI, 2017. - P. 28-37; Salmonov A. Religious policy of the Soviet government in Uzbekistan: fiction and historical facts. - T.: Tafakkur, 2015.

the analysis of sources on the pilgrimage of Central Asian Muslims in the late 19th – 80s of the 20th centuries and the classification of pilgrimage and pilgrimage memoirs written by Central Asian enlighteners and poets;

to reveal the policy of the Russian Empire in connection with the pilgrimage and the impact of social and political processes in Central Asia on the pilgrimage during the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries;

to show the role and importance of pilgrimage in the foreign relations of the Central Asian khanates and the struggle against the colonial policy of the Russian Empire in the late 19th - 80s of the 20th centuries;

analysis of the stages and causes of changes in the Central Asian-Hijaz pilgrimage routes and directions in the late 19th - 80s of the 20th centuries;

a special study of the organization of pilgrimages during the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries and its economic aspects, medical and epidemiological measures, as well as the activities of takiyas dedicated to Turkestan pilgrims on the pilgrimage routes;

hajj pilgrimages of Central Asian Muslims in the early years of the Soviet era, revealing the content of the political processes associated with the government's ban on Hajj;

to depict the changes in the organization of pilgrimages for Central Asian Muslims in the second half of the twentieth century, and to make suggestions and recommendations, showing the role of travel in the relations of the Spiritual Administration of the Muslims of Central Asia and Kazakhstan with the Muslim world.

The object of the research is selected as the organization of pilgrimages in Central Asia.

The subject of the research is the changes and peculiarities in the organization of pilgrimages during the years of the Russian Empire and Soviet rule, as well as issues related to the pilgrimage routes and services to pilgrims.

Research methods. The dissertation uses a complex approach, historical, logical, interdisciplinary and gender approach to scientific knowledge, interview, comparative and statistical analysis.

The scientific novelty of the research is:

in addition to being a means of pilgrimage from Central Asia to Mecca and Medina, it was found that the sale of local silk products by pilgrims and the organization of scientific exchanges between scholars had a direct impact on the strengthening of trade, cultural and educational ties between Muslim nations;

it was found that in 1908-1909 a businessman from Tashkent Saidgani Saidazimbaev developed and implemented a new project of safe pilgrimage for the first time with favorable conditions in order to solve the problems of road, food and health services of Central Asian pilgrims during the pilgrimage;

in Istanbul, Bursa, Adana, Antakiya, Aleppo, Baghdad, Jerusalem, Cairo, Jeddah, Mecca and Madinah, 43 takiyas were identified for pilgrims at the expense of the Central Asian foundations, and it has been proved that they served not only

as a peculiar guest house, but also as a place of material and spiritual assistance to pilgrims from Turkestan;

the leadership of the Spiritual Administration of the Muslims of Central Asia and Kazakhstan (اورتا آسیا و قازاغستان مسلمانلری دینی باشقارمه سی) took an active diplomatic initiative because of the Soviet Union's lack of official ties with Saudi Arabia and international Muslim organizations, and in agreement with Saudi Arabia, the Organization of the Islamic World and the Organization of the Islamic Conference, has proven to have successfully resolved the visa, customs and hotel issues faced by Soviet Muslims during the Hajj.

The practical results of the research are as follows:

the influence and importance of pilgrimages in the enlightenment movement and the process of renewal in Turkestan in the late 19th and early 20th centuries are highlighted;

the pilgrimage routes used by the Muslims of Central Asia in the late 19th and early 20th centuries, the formation and development of new routes, and the process of reform were considered in historical terms;

takiyas that were established for pilgrims from Turkestan at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, were identified, and their current significance as Uzbek heritage abroad was highlighted;

the role and importance of Hajj in the relations of the Spiritual Administration of the Muslims of Central Asia and Kazakhstan with the Muslim world in the fields of science, education and culture have been studied on the basis of concrete facts.

Reliability of the research results. Dissertation is confirmed by the fact that it is based on primary sources, documents and periodicals such as Manuscripts and lithographs of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan on the pilgrimage of Central Asian Muslims in the late 19th - early 20th centuries, National Archives of Uzbekistan and the Ottoman State Archives under the President of the Republic of Turkey⁷.

The scientific and practical significance of the results of the dissertation. The research is of scientific significance as it serves as a source for promising research on cultural heritage, the Uzbek people, history of statehood, Islamic history and source studies.

The results of the research are used in research on "Islamic history and source studies", "History of Uzbekistan", "Islamic studies", in popular science pamphlets and lectures on special courses for universities, in the preparation of curricula and bibliographic collections of foreign cultural heritage of Uzbekistan, catalogs, book-albums determine the practical significance of the dissertation.

Implementation of research results. Based on the results of the study of the peculiarities of the organization of pilgrimages in Central Asia in the late 19th –

⁷ Private newspapers such as "Turkestarskie Vedomosti", "Turkiston viloyati gazet", "Okraina", "Tarjimon", "Qizil O'zbekiston", "Ishtirokiyun", "Turkiston", "Pravda Vostoka", "Sovet Sharqi Musulmonlari" and others. newspapers and magazines.

early 80s of the 20th century:

In addition to the pilgrimage routes from Central Asia to Mecca and Madinah, the sale of local silk products by pilgrims and the establishment of scientific exchanges between scholars during the trips had a direct impact on the strengthening of trade, cultural and educational ties between Muslim nations. Conclusions are included in the content of the textbook "Culture, religious traditions and customs of the peoples of Central Asia" taught at the International Islamic Academy of Uzbekistan during the 2019-2020 academic year (Reference of the Committee on Religious Affairs under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 6249 of December 10, 2020). As a result, the application of these scientific findings served to shape the perception of the public, especially the youth, about the limitations of religious traditions during the Soviet era;

Scientific and theoretical conclusions on the successful solution of problems concerning that the leadership of the Spiritual Administration of the Muslims of Central Asia and Kazakhstan (اورتا آسیا و قازاغستان مسلمانلری دینی باشقارمه سی) took an active diplomatic initiative because of the Soviet Union's lack of official ties with Saudi Arabia and international Muslim organizations, and in agreement with Saudi Arabia, the Organization of the Islamic World and the Organization of the Islamic Conference, has proven to have successfully resolved the visa, customs and hotel issues faced by Soviet Muslims during the Hajj are embedded in the Hajj award prepared by Imam Bukhari International Research Center "Mabrur is a paradise" and included in the content of the book-album "Uzbekistan is a Forgiving Land" prepared on the basis of an order (Act No. 02/353 of December 4, 2020 of the Imam Bukhari International Research Center of the Republic of Uzbekistan). As a result, there is an opportunity to introduce the role and importance of pilgrimage in our recent history to the public;

Information and scientific conclusions on the property of the foundation, established by the Central Asians in Mecca and Medina for the pilgrims, were used in the preparation of an annotated catalog of documents in the fund I-323, called "Collection of foundation documents." Moreover, data and scientific conclusions of safe pilgrimage with favorable conditions in order to solve the problems of road, food and medical services of Central Asian pilgrims during the pilgrimage, were used in the preparation of expositions of the Museum of the National Archives of Uzbekistan (Reference No. 01-26 / 489 of the National Archive of Uzbekistan dated December 4, 2020). As a result, this catalog plays an important practical role in maintaining and providing users with unique archival documents on the history of Central Asia, stored in the National Archive Fund. In the future it is planned to place the electronic form of this catalog on the site of the archive;

Founded in the past centuries in Istanbul, Bursa, Adana, Antakiya, Aleppo, Baghdad, Jerusalem, Cairo, Jeddah, Mecca and Madinah at the expense of the Central Asian foundations, Scientific and theoretical conclusions that it was also an important tool in diplomatic relations between the Ottoman Empire were used in the preparation of the script for the program "Taqdimot" (Presentation) on the TV

channel "History of Uzbekistan"(Reference of the National Television and Radio Company of Uzbekistan No. 02-40-1264 dated December 7, 2020). As a result, it has served to awaken in young people the study of the material and spiritual heritage of their ancestors, and understanding of national identity, and a sense of national pride.

The approbation of research results. The results of this research were discussed at 4 international and 3 national scientific conferences.

Publication of research results. 16 scientific papers on the research topic, including 9 articles in scientific publications recommended for publication of the main scientific results of dissertations of the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan, including 2 in foreign journals.

The structure and scope of the dissertation. The dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion, a list of sources and references, appendices. The volume of the dissertation is 144 pages.

THE MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

The introductory part is based on the relevance and necessity of the dissertation topic and analyzes the level of study of the problem. There was the connection of the research with the priorities of the development of science and technology of the republic and the plans of research work of the higher education institution where the dissertation was completed. Moreover, the purpose, tasks, object, subject and methods of research are defined, scientific novelty of research is declared, reliability, scientific and practical value of research results are specified, practical results of research, implementation, approbation, publication and structure and volume of dissertation are provided

The first chapter of the dissertation, entitled **“Scientific and theoretical bases of studying the history of pilgrimage of Central Asian Muslims in the late 19th - 80s of the 20th century”** analyzes the sources of pilgrimage, the Russian Empire's policy of Hajj in Turkestan, and the reasons for the change of routes and directions of Hajj pilgrimage.

The problems of pilgrimage of Central Asian Muslims, and political, social, cultural and religious relations are reflected in various sources. Research sources can be divided into four groups:

The main sources of work for the first group are archival documents on the subject, including materials related to pilgrimages in the National Archives of Uzbekistan, in particular, government orders stored in the funds of the "Court of the Governor-General of Turkestan" (Fund I.1), "Sirdarya Regional Administration" (Fund I.17), "Samarkand District Administration of Samarkand Region" (Fund I.20), "Collection of Foundation Documents" (I.323), Council for Religious Affairs under the Cabinet of Ministers of the USSR (Fund R.2654).

Also, documents that belong to the Ottoman State Archives under the President of the Republic of Turkey, “the Ottoman Ministry of Internal Affairs” ("Dahiliye Nezâreti Belgeleri"), the "Chapter Higher Letters Department of

Important Letters Office" ("Babi ali Evrak Odasi Sadâret Evrakı Mektubi Mühimme Kalemi fonu") and other funds were used.

The sources of the second group contain the memories of pilgrimage and Hajj memoirs written by Turkestan scholars and poets in the late 19th and early 20th centuries. During the study, author addressed to almost 10 memoirs written by Turkestan scholars and poets in the late 19th - early 20th centuries, including Mirza Alim Mahdum Haji Tashkendi's "Dar bayoni rohi haj", Rahmatullah Qori Vozezh's "Gharaib ul-khabar fiy ajoib us-safar", Furqat's "Haj safari hotiralari" and Mahmudhoja Behbudi's "Sayohat hotiralari"⁸ ("Memories of Travel").

The main sources of work for the third group were the press materials stored in the fund "Rare books and publications" of the National Library of Uzbekistan named after A. Navoi. In particular, official newspapers published in Turkestan, such as "Turkestanskije vedomosti", "Turkiston viloyatining gazetisi", "Okraina", "Turkestanskiy kurer", "Turkiston viloyatining gazetisi", "Golos pravdi", "Sadoi Farg'ona", "Ishtirokiyun", "Tarjimon", articles, news and announcements published in such newspapers as "Turkiston", "Qizil O'zbekiston" were analyzed, and issues related to the pilgrimage of Central Asian Muslims during the Russian Empire and the Soviet Union were covered.

The fourth group of sources includes information on the pilgrimage, pilgrimage routes and medical and epidemiological measures of Turkestan Muslims during the reign of the Russian Empire in the late 19th and early 20th centuries⁹ Reports of Uzbek Muslims on the Hajj during the Soviet era¹⁰ have been compared with archival documents and newspaper articles.

In the late 19th and the 1980s, the study of the pilgrimage of Central Asian Muslims focused on the issue and the historical principle in assessing its socio-political and cultural significance. In determining the methodological basis of the dissertation, well-known source scholars theoretical conclusions were effectively used the theoretical conclusions, in particular, the French scientist M.Blok, English scientist A. Toynbee, Russian scientists: I.Kovalchenko, E.Senyavskaya, M.Chernomorsky, L.Mazur, A.Lubsky., the scientists of the republic, S.Shadmanova, G.Jalalova¹¹.

The laws and regulations adopted in the first decades of the establishment of

⁸ Mahmudxo'ja Behbudiy. Tanlangan asarlar, Sayohat xotiralari. – T.: Ma'naviyat, 1999. – P. 54-145.

⁹ Yarovoy-Raevskiy V.I. Palomnichestvo (xadj) Muslim in Mecca and Medina. Collection of materials on Islam. Ch. 1. SPb., 1899. - 162 pp., Alekseev I.L., Ostroumov N.P. O problemax upravleniya musulmanskim naseleniem Turkestanskogo kraya // Sbornik russkogo istoricheskogo obshchestva. № 5. M., 2002. - p. 89-95.

¹⁰ Arapov D.Yu., sost. Islam and the Soviet state (1944–1990). Collection of documents. Issue 3. – M.: Publishing house Mardjani, 2011. - 528 p.

¹¹ Blok M. Apology istorii o remeslo istorika. - M.: Nauka. - 1986. - 254 p.; Toynbi A. Postijenie istorii. – M.: Nauka, 1991. - 435 p.; Mazur L.N. Methods of historical research. - Ekaterinburg: Uralskiy un-t, 2010. - 608 p.; Senyavskaya E. S. Psixologiya voyny v XX veke: istoricheskiy opyt Rossii. - M.: ROSSPEN. 1999. - 383 p.; Chernomorskiy M.N. Istochnikovedenie istorii SSSR: sovetskiy period. - M.: Vysshaya shkola. - 1976. - 296 p.; Istochnikovedenie istorii SSSR / Pod red. I.D.Kovalchenko. - M.: Vysshaya shkola. - 1981. - 496 p.; Kovalchenko I.D. Methods of historical research. - M.: Nauka. - 1987. - 438 p.; Theory and methodology of historical science. Terminological dictionary. Otv. Red. A.O. Chubaryan. - M.: 2014. - 580 p. Shadmanova S. Methodology and modern methods of historical research. - T.: Barkamol fayz media, 2018. - 216 p., Jalalova G. Possibilities of synergetic methodology in the study of transformation processes in science // Oz MU Xabarlari. 2014. №1.2. - B. 152-155

the Governor-General of Turkestan did not contain any rules for the pilgrimage of the Muslims of the region. This is because, in the last quarter of the 19th century, the whole world, especially the Middle East region, was struggling with plague. In some circles of the imperial government, measures were taken to ban the pilgrimage altogether. From October 12, 1876 to March 20, 1878, the pilgrimage of Turkestan Muslims to Mecca was suspended¹⁰. The reason for this was the war between the Russian Empire and the Ottomans in 1877-1878. The government of the Russian Empire also banned travel to Mecca as a punishment after the rebellion Dukchi Eshan in 1898. In 1900, such a ban was lifted¹².

The administration of the Russian Empire tried to control the Hajj as much as possible, considering it as a key tool in the development of the ideas of Turkism and new Islamism, which were widespread in the Islamic world in the late nineteenth and early twentieth centuries in the minds of Turkestan Muslims. In this regard, the experience of the first issuance of exit passports by the Russian Empire was used to regulate and control the pilgrimage of Turkestan Muslims. In particular, the Governor-General of Turkestan planned to issue three types of passports: "A", "B" and "V". Category "B" passports are issued to local Turkestans for up to 3 years to travel abroad, namely to visit holy places abroad.

In the political and cultural relations of the Bukhara Emirate and the Khiva Khanate with the Ottoman Empire, pilgrimages have played a special role. In particular, in 1887, Ishaq Khan Tora, a cousin of the Khiva khan, spent a few days in Istanbul during a pilgrimage and was officially welcomed by the Ottoman government¹³. In the late 19th and early 20th centuries, pilgrimages also played an important role in the foreign trade relations of the Central Asian population. Until the early twentieth century, silk and silk products brought for sale by Turkestan pilgrims were exempted from customs duties by the Ottoman government¹⁴.

From the end of the 19th century to the beginning of the 20th century, Central Asian Muslims mainly used the following three ways:

a) Iranian crossings. By the end of the 19th century, the land route was rarely used by Central Asian pilgrim caravans. Sources from the period say that the route through Iran and Baghdad was largely retired by Central Asian Shiites. They went to Mecca and Medina through Bukhara, Charjou, Merv, Sarakhs, Mashhad, Tehran, Qom, Kermanshah, Baghdad, Kazimayn, Kufa, and Damascus.

b) Turkestan-Istanbul-Hijaz checkpoint. In the late 19th and early 20th centuries, pilgrims from Turkestan first traveled by rail to Krasnovodsk, to the shores of the Caspian Sea, in the steamer through the sea, from there it was possible to travel by train to Rostov¹⁵ Rostov and Odessa, or from Tashkent to Tula and from there to Odessa as a result of the construction of a new Turkestan railway starting from Tashkent. From Odessa to Istanbul, the Central Asians used three routes to Mecca: The first is Istanbul, Bursa, Izmir, the Mediterranean Islands (Rhodes and Cyprus), Beirut, Damascus, Beirut, Jaffa, Jerusalem, Alexandria,

¹² Nalivkin V.P. Tuzemtsy ranshe i teper. – Tashkent. (Publishing not specified), 1913. - p.139.

¹³ BOA. Star Classification Retail Mabeyn General Book (Y. PRK. BŞK.), 11/74, July 7, 1887. (15 Shevval 1304).

¹⁴ BOA. Mühimme Defteri, 24/421, 465, 598.

¹⁵ Mahmudxo'ja Behbudiy. Tanlangan asarlar, Sayohat xotiralari. – T.: Ma'naviyat, 1999. – P. 67.

Cairo, the Red Sea, Jeddah, Mecca and Medina. Some pilgrims also visited Jerusalem before going to Hijaz; the second went to Istanbul, the Aegean Sea, the Mediterranean, Alexandria, Cairo, the Red Sea, Yanbu, Jeddah, Mecca; the third, starting from Istanbul, Izmir, the Mediterranean islands (Rhodes and Cyprus), Beirut, Jaffa and Damascus, and reaching Madinah by the Hijaz railway, passing through the cities of Amman, Ma'an, Tabuk, and Madoin. The southern, northern, and land routes of pilgrimage connecting Central Asia to the Hijaz served as an important tool in the relations of the people of the region with Afghanistan, Iran, India, and the Ottoman Sultanate.

c) The sea route from Turkestan through Afghanistan, India and the Indian Ocean. Pilgrims on horseback from Bukhara or Samarkand via Charjou to Mazar-i-Sharif, Tashkurgan, Chorikor, Kabul, Ghazni, Kandahar, and Quetta took a passenger train from Quetta to the port of Karachi. From Karachi they traveled by steamboat to Bombay via the Indian Ocean, the Red Sea to Jeddah and from there to Mecca. This southern road through Afghanistan was relatively cheap compared to other roads, and was convenient because the large cities along the road were relatively scarce.

The southern, northern, and land routes of pilgrimage connecting Central Asia to the Hijaz served as an important tool in the relations of the people of the region with Afghanistan, Iran, India, and the Ottoman Empire.

The second chapter of the dissertation, entitled "**Organizational issues of pilgrimage in the late 19th - early 20th centuries and the role of takiyas in this process**", deals with the organization of the pilgrimage of Central Asian Muslims and medical and epidemiological measures, as well as the activities of Turkestan takiyas and foundations. .

Though the Emirate of Bukhara and the Governor-General of Turkestan established the practice of issuing passports abroad in the late 19th and early 20th centuries, most pilgrims crossed the border on undocumented, uncontrolled Hajj routes from Afghanistan and India, but also from the Black Sea and Mediterranean routes. However, the pilgrims faced many difficulties on these roads without documents. In particular, in 1895, the Turkestan press published a report on behalf of a group of pilgrims from Andijan, Margilan and Kokand, and according to the report, the pilgrims arrived in Jeddah via Afghanistan and India in five months with various difficulties because they could not get their passports abroad. On the way back, they asked for a passport from the Russian Consulate in Jeddah to go through Istanbul, but there was no positive result¹⁶. . Such cases were more common among pilgrims in the Governor-General of Turkestan than in the Bukhara and Khiva khanates. After the construction of the Tashkent-Samara railway, it has become easier for many pilgrims to visit. From Tashkent to Odessa, pilgrims were transported in separate carriages without stopping. Three times a week from Tashkent, 2 second-class wagons from Samara every day, in addition, about a thousand third-class wagons took Muslims to Odessa, 60% of these wagons departed from Tashkent, 20% from Samara, and the rest from Kabulsay,

¹⁶ Okraina. Bizim hol va maishat // Tarjimon. 1895 y. №23.

Turkestan, Orenburg and Penza¹⁷. . 1, 2, 3 class carriages of the mail train arrived in Odessa in 8.5 days, 12 days in the 4 class carriages of the freight train¹⁸. Except travel and shelter problems the pilgrims from Tashkent to Istanbul faced food trouble as well. In order to overcome these problems, in the early twentieth century in the organization of pilgrimages of Turkestan Muslims organized a pilgrimage designed in accordance with the rules of Islam which was established by local entrepreneurs S. Saidazimbaev. The agency headed by Saidazimbaev also opened a small station for Muslims at Tashkent station¹⁹. A “chayxana” (teahouse), a medical examination department at the Tashkent railway station, and in Odessa a pharmacy, shops, restaurants, and a caravanserai (hotel) that had canteens and all comfort which was worth 75,861 rubles, were established²⁰.

In the second quarter of the 19th century, new problems began to arise during the Hajj season. The most dangerous of these problems was plague. According to official sources of the Russian Empire, as a result of the plague that lasted from May 24 to July 8, 1893 in the Hijaz, about 50,000 pilgrims fell ill. Of these, about 700 were pilgrims from the Russian Empire and the Emirate of Bukhara²¹.

As a result of the sharp increase in the flow of pilgrims, in the cities on the pilgrimage routes, at the expense of pilgrims and the Ottoman sultanate, takiyas were built, which served as a kind of guest house or pilgrimage. These chairs provided opportunities for passengers to relax both spiritually and physically. Takiyas are mainly located in Istanbul, Adana, Antakiya, Bursa, Jerusalem, Baghdad, Aleppo, Cairo, Jeddah, Mecca and Medina of the Minor Asia. These takiyas have played an important role in history not only religiously, but also socially and politically. In particular, the Bukhara takiya and the Uskudar Uzbek takiya in Istanbul served as a kind of politically and diplomatically active consulate.

In Mecca, 27 takiyas have been identified, which are intended to remain during the observance of the pilgrimage prayers of pilgrims from Turkestan, organized by various sponsors and rulers. Most of the takiyas, founded by the people of Turkistan, are located in the Ajiyad, Misfala neighborhoods of the city of Mecca. In particular, there were operating takiyas that were known as Niyaz Muhammad Samarkandi, Muhammad Zokir Bukhari²², Akbarkhoja Tashkendi, Mullo Mirhodi Bukhari, Parviz Namangani²³ Abdulazimkhoja Andijani, Burhaniddin Bukhari, Kosa, Maqsud Marginoni, Musa Marhiboni and Mari Margani, famous in the Ajiyod mahalla near the Masjid ul-Haram. In Misfala neighborhood, which is a little further away from Masjid ul-Haram, than Ajiyod,

¹⁷ Turkestanskije vedomosti. 1908. №130.

¹⁸ Turkestanskije vedomosti. 1910. №41.

¹⁹ Organizatsiya palomnicheskogo dvizheniya i gryadushaya opasnost // Turkestanskije vedomosti. 1910. №215.

²⁰ Otchet Said-Gani Saidazimbaeva o dvizhenii musulmanskih palomnikov v Mekku v 1908 godu. - Sankt-Peterburg: tip. "Ekspress" V.S. Borozina, 1909. – C. 16-17.

²¹ Yarovoy-Ravskiy V.I. Palomничество (xadj) in Mecca and Medina // Sb. materials on musulmanstvu. - 1899. - T. 1. - C. 138.

²² Husayn Abdulaziz Shofe'iy. Arbitatu bi Makkati-l-Mukarrama fi-l-ahdi-l-Usmaniy (1517-1915). Mecca. 2005. - B. 90, 92-93, 105, 139, 147-148, 153-156.

²³ Murod ibn Ibrohim Andijoniy. Dirasat tahliliya li nazorati avqofi biladi Movarounnahr fiy Makkati-l-mukarrama va al-Madina al-munavvara. Markaz un-nashr ul-ilmiy. Jidda. 2009. – B. 58, 60, 61.

there were “Bostanu-l-Bukhariya” (“Bukhara Garden”), Azimkhoja Bukhari, Kosa Ibrahim Andijani, Arslan Kokani takiya, Sohibnazar Namangani, Mirzo Rahim Andijani, Muhammad Margilani, Mullo Jurabek takiya, Chust takiya, Margilan and Kokand takiya and takiyas belonging to ones who are from Turkistan such as Turgun ibn Amin Turkestani. Also, the takiya which was founded by the Emir of Bukhara Sayyid Abdullah Khan in 1901 for women and men on pilgrimage from the Emirate of Bukhara, was located in Barhatu Arab in the Shamiya district of Mecca, and was known as "Ribatu amir ul-Bukhara" ("Rabati of the Emir of Bukhara")²⁴. In addition to these foundations, it has been established that some of the property in the cities of Turkestan has been endowed for pilgrimages in Mecca and Medina and for needy pilgrims. Particularly, land, palaces and shops in Bukhara and its environs have been established for pilgrims and students who are struggling with money²⁵.

The third chapter of the dissertation is entitled "Pilgrimages of Central Asian Muslims in the Soviet Period". This chapter analyzes the process and reasons for the prohibition of Hajj in 1917-1930, changes in the religious policy of the Soviet government and the organization of Hajj, as well as the role and importance of Hajj in the relations of Central Asian Muslims with the Islamic world.

Although the Soviet government did not openly express its opposition to the Hajj in the 1920s, it published various articles in the press on the relapsing and return of the local population from the Hajj, and used local and foreign believers in this regard. In particular, in the first quarter of the twentieth century, religious and political instability in the Hijaz region was exaggerated, and attempts were made to prevent the population of Turkestan from performing Hajj. Specifically, in the 1919 issue of “Ishtirokiyun” newspaper, there was an announcement of the fatwa which was issued in Arabic and Uzbek languages stating that one of the fards of Islam was the temporary exclusion of Hajj from Muslims signed by Muhammad Barakatullah Bhavfali Hindi, Qazi Abdurashid Ibrahim, Sheikh Sa'id al-Asli al-Shami and Mulla Muhammad Sultan Khojandi, as the cities of Mecca and Madinah were captured by the British, French, Italians and some Arabs²⁶.

In the 1920s, the Soviet government tried to take state control of pilgrimages. Abdulvahid Qori Abdurauf Qoriev (1859-1937), participated as a representative of the Tashkent Religious Board on behalf of the Muslims of Central Asia, of the Soviet delegation at the "Conference on Visiting, Improvement and Construction of Shrines" which was organized in June 1926 in Mecca at the initiative of King Abdulaziz ibn Saud²⁷. Also, on April 26, 1928, the USSR Council of People's Commissars passed a resolution "On the transportation of Muslim pilgrims from the ports of the USSR - the ports of Hijaz" and the Muslims of the USSR arrived at the port of Jeddah in May 1928 on steamboats "Tobolsk"

²⁴ Husayn Abdulaziz Shofe'iy. *Arbitatu bi Makkati-l-Mukarrama fi-l-ahdi-l-Usmaniyy (1517-1915)*. Makka. 2005. – B. 118-121

²⁵ O'zMA. I-323 Fund, List 1, 761, 825, 827, 891, 894, 895, 896, 897, 898, 899, 900, 1025, 1026, 1029, 1034, 1043, 1044, 1045 cases.

²⁶ *Xitob li ahli-l-iyman // Ishtirokiyun*, 1919. № 203.

²⁷ Arapova D.Yu., Kosacha G.G. .. *Islam and the Soviet state (On the materials of the Eastern branch of the OGPU. 1926)*. Issue 1. - Litres, 2017. - C. 70.

and "Theodore Nette"²⁸. Although steamship lot was introduced, the mass seizure of people's property under the pretext of the First World War and the famines, immigration processes, and collectivization policies of the 1920s drastically reduced the costly pilgrimage among Central Asians.

By 1930-32, the fact that no Muslim from the Soviet Union had traveled to Mecca and Medina to perform the Hajj had caused serious protests against the USSR in other Muslim countries²⁹.

On August 25, 1944, the head of the Spiritual Administration of the Muslims of Central Asia and Kazakhstan, Eshan Babakhan, sent an application to the Chairman of the Council for Religious Affairs of the USSR I.V Polyanski. Thus, the Spiritual Administration of the Muslims of Central Asia and Kazakhstan has received hundreds of applications from citizens wishing to go on Hajj. The Council of Religious Affairs under the Council of People's Commissars of the USSR prepared passports for 3 people from Uzbekistan, 1 person from Tajikistan and 2 people from Kazakhstan from the Spiritual Administration of Muslims of Central Asia and Kazakhstan and allowed them to go on pilgrimage³⁰. The pilgrims, led by Muradhoja Salikhov, left Tashkent on November 7, 1944 to travel to Mecca and Medina via Turkmenistan, Mashhad, Tehran, and Baghdad.

The death of VI Stalin in March 1953 slightly changed the situation in the union. All 16 pilgrims from the Central Asian and Kazakh Muslim Religious Board, the official Muslim organization of Uzbekistan, Kazakhstan, Tajikistan, Kyrgyzstan and Turkmenistan, were registered as working groups, unlike last year's pilgrims. According to archival documents, 5 Uzbeks were Imams and well-known Reciters (those who have learned Qur'an), 1 was a doctor, 1 was an inspector of the Central Asian Muslim Religious Board, and the remaining 5 were unidentified³¹. The documents and requirements for Hajj have also become more complex and changing from year to year. For example, in 1955, a questionnaire, reference book, autobiography, the relevant conclusion (recommendation) on the appropriateness of the issuance of a permit to leave the country by a representative of the Council of Religious Affairs in the Uzbek SSR, medical certificate of airworthiness and resistance to high temperatures in a hot climate country, certificate of monthly salary, 12 photographs (without hat) measuring 6 × 6 cm, a certificate of the visitor's height, eye color, hair and other aspects were provided³².

Women can also be found among those who have applied to go on Hajj. In 1958, Bibiosha Adgarhojaeva (64 years old), Bahriniso Rahimnazarova (with her husband) and Tojinisa Boybabaeva from Andijan region, and in 1959 Gavhar

²⁸ Nosova Ye. V. K voprosu o xadje sovetkix musulman // Vestnik Kirgizsko-Rossiyskogo slavyanskogo universiteta. – 2014. Bishkek. – T. 14. №. 7. – S. 187.

²⁹ Turki M. A. A. Saudovsko-rossiyskie otnosheniya v globalnix i regionalnix prosessax (1926–2004 gg.). – M.: Progress. – 2005. – S. 59.

³⁰ Qazi Murodkhoja Salihiy. Hajj last year. Journal of Religious Control of Muslims in Central Asia and Kazakhstan. 1946. № 3-4. - B. 25., Axmadullin V. A. Deyatelnost sovetkogo gosudarstva po organizatsii xadje sovetkix musulman v 1944 g // Vlast. - 2013. №. 6. - C. 162-163.

³¹ O'zMA. Fund 2456, List 1, Case 165. Sheet 14.

³² O'zMA. Fund 2456, List 1, Case 240. Pages 46,54-56, 72, 111, 122, 127., Nosova E. V. K voprosu o xadje sovetkix musulman // Vestnik Kirgizsko-Rossiyskogo slavyanskogo universiteta. - 2015. №. 1. – C. 171.

Muratova (72 years old) from Samarkand applied to the Religious Supervision for Hajj³³. However, there are no women among the pilgrims in these years and in the years to come.

The importance of the pilgrimages of Central Asian Muslims between 1960 and 1980 in relations with the Middle East and Arab countries was revealed. The Soviet government did not have direct contact with religious scholars and international Islamic organizations in the Middle East. In particular, during his visits to Central Asia, the pilgrims met with prominent scholars of the Arab-Muslim world, as well as leaders of prestigious religious universities. Furthermore, the sides discussed issues of cooperation in teaching students studying in religious schools in Uzbekistan. Although the Union has close diplomatic relations with Muslim countries such as Indonesia, Syria, Lebanon, Iraq, Jordan, Egypt, Libya, Tunisia, Algeria, Sudan, and Yemen, official contacts with clerics and religious organizations, Central Asian and Kazakh Muslim Religious Board conducted official contacts with religious scholars and religious organizations of these countries. During the visit, the pilgrims interacted with prominent figures of the Islamic world, scholars and politicians, and various agreements were reached. Particularly, in 1962, a group of pilgrims led by Ismail Mahdum Sattiev met and talked with King Saud ibn Abdulaziz (1902-1969) of Saudi Arabia in Mina and gave him various gifts³⁴. Meetings with the kings of Saudi Arabia continued during the Hajj seasons in later years. In particular, during his travels in 1966, 1969, 1970, 1972, he met with King Faisal ibn Abdulaziz (1906-1975)³⁵.

Although the Office of Muslims of Central Asia and Kazakhstan has not had direct official contacts with the Saudi government, official letters sent to the Saudi government through the secretaries of the Islamic World Union can be found among the archival documents. For example, in March 1975, on the occasion of the death of King Faisal ibn Abdulaziz of Saudi Arabia, Z. Babakhanov, Chairman of the Spiritual Administration of Muslims of Central Asia and Kazakhstan, sent a letter of condolences to Sheikh Muhammad Salih Qazzaz, Secretary General of the Islamic World Association³⁶. Z. Bobokhonov and A. Aliakbarov took part in the conference "Booklet of Mosques" organized by the Association of the Islamic World in Mecca on September 20-25, 1975. During the conference, the pilgrims also met and talked with the then Secretary General of the Organization of the Islamic Conference, Inomullah Khan of Pakistan (1912-2013). During the meeting, Inomullah Khan announced that he planned to visit the Soviet Union in May 1975³⁷.

In order to advance the limited religious education provided by the Soviet government, the leaders of the Spiritual Administration of the Muslims of Central Asia and Kazakhstan made effective use of the pilgrimage. During the visits, they met with prominent scholars of the Arab-Muslim world, as well as leaders of

³³ O'zMA. Fund 2456, List 1, Case 240. Sheets 6, 9.

³⁴ O'zMA. 2456-fund, 1-list, 326-work 3-4 sheets.

³⁵ O'zMA. Fund 2456, List 1, Case 461, Page 30, Case 503, Pages 27-28, Case 509, Page 109, Case 527, Page 32.

³⁶ O'zMA. Fund 2456, List 1, Case 563, Pages 148-151.

³⁷ O'zMA. Fund 2456, List 1, Case 563, Pages 171.

prestigious religious universities to discuss cooperation in teaching students studying in religious schools in Uzbekistan. In the 1960s, Soviet pilgrims met with Al-Azhar University officials during their travels because they had obtained a Saudi visa from the Saudi embassy in Cairo. In particular, on their return from a pilgrimage in 1967, the group of pilgrims of the Soviet Union led by I.Sattiev met Sheikh ul-Azhar Hasan Mamun (1894-1973)³⁸, during the 1970 Hajj pilgrimage led by Z.Babakhanov, the group met and talked with Sheikh ul-Azhar Muhammad Fahhom (1894-1980)³⁹. Moreover, the Religious Control Authority also held various levels of dialogue with Saudi officials on education issues, despite the lack of diplomatic relations with Saudi Arabia during the hajj.

CONCLUSIONS

The dissertation studies the peculiarities of the organization of pilgrimages in Central Asia in the late 19th – early 80s of the 20th centuries, and within the framework of the stated goals and objectives, the following scientific and theoretical conclusions were drawn:

1. Pilgrimages and memoirs of the pilgrimage, written by Central Asian scholars, poets and enlighteners in the late nineteenth and early twentieth centuries, can be divided entirely into works of religious content and enlightenment. Furthermore, the memories of the pilgrimage in the spirit of enlightenment played an important role in the formation and development of the reform movement in Turkestan. The memories of the pilgrimages of such enlighteners as Zokirjon Kholmuhhammad oglu Furkat, Mahmudhoja Behbudi, Haji Muin can be recognized not only as memories of the pilgrimage, but also as important sources calling for national awakening.

2. At the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries, the administration of the Russian Empire tried to control the Hajj as much as possible, considering Hajj as a key tool in the development of Islamic and Turkic ideas in the minds of Turkestan Muslims. In this regard, for the first time in the history of Turkestan, the experience of issuing exit passports was used by the Russian Empire to regulate and control the pilgrimage of Turkestan Muslims. Later, this practice was introduced in the Bukhara Emirate and Khiva Khanate. Pilgrimages have played a special role in the political and cultural relations of the Bukhara Emirate and the Khiva Khanate with the Ottoman Empire. In this regard, it is worth noting the importance of pilgrimage in the history of diplomatic relations of Uzbekistan. At the same time, pilgrimages served as an important tool in the foreign relations of political forces in Turkestan against the colonial policy of the Russian Empire.

3. The end of the 19th century – the beginning of the 20th century was a period of peculiar innovations and changes in the organization of pilgrimages of Central Asian Muslims. Although the process of adaptation of the local population to the various procedures established by the Russian Empire to control the pilgrims

³⁸ O'zMA. Fund 2456, List 1, Case 476, Pages 97-99

³⁹ O'zMA. Fund 2456, List 1, Case 509, Page 108.

was somewhat difficult, Turkestan's people, along with all other peoples, tried to make effective use of modern development. As a result of the spread of various infectious diseases during the pilgrimage, medical checkpoints have been established in the border areas of the Governor-General of Turkestan and the Emirate of Bukhara, and modern medical examination practices have been set up. Furthermore, the experience of local entrepreneur S. Saidazimbaev in the field of pilgrimage tourism that was developed in accordance with the rules of Islam, and his practical efforts had important role in the organization of pilgrimages of Central Asian Muslims.

4. The dynamics of change in the routes used by Central Asian pilgrims for pilgrimage in the late 19th and early 20th centuries can be seen in three directions: *The first line* – is the use of the Indian and Indian Oceans, which by the end of the 19th century saw a sharp decline in the demand for this road due to the increased risk of land routes (roads passing through Iran and Iraq) and the development of sea routes; *the second line* – after the conquest of Central Asia by the Russian Empire, the use of the sea route through India and the Indian Ocean, which became the main pilgrimage route for local pilgrims, decreased as a result of pressure from the imperial administration; *the third line* – as a result of the complete construction of the Central Asian railway in the early twentieth century, pilgrims used the routes passing through the territories of the Russian Empire.

5. In the late 19th and early 20th centuries, the Central Asian-Hijaz pilgrimage routes in Istanbul, Bursa, Adana, Antakiya, Aleppo, Baghdad, Jerusalem, Cairo, Jeddah, Mecca, and Medina served as a kind of guest house for pilgrims. Most of these takiyas were built at the expense of Turkestan foundations, and were used in Central Asia, that were named as “Uzbek”, “Bukhara”, “Naqshbandi”, “Marginoniy”, “Bukhari”, “Samarkandiy”, “Tashkendi”, “Andijani”, “Khokandiy”, “Namangani”.

6. Although the Soviet government did not openly express its opposition to the pilgrimage in the early years, it published various articles in the press on the relapsing and return of the local population from the pilgrimage, and in this regard, local and foreign believers were also used. The destruction of private property, the policy of farming, led to a sharp decline in the number of pilgrimages of Central Asian Muslims since the 1920s. The Soviet government began to place artificial barriers to pilgrimage, along with all religious ceremonies, and from the 1930s onwards, the pilgrimage of Central Asian Muslims was completely restricted.

7. In the 1944-80s of the twentieth century, the Soviet government tried to change the negative attitude of the Muslim world towards the USSR through pilgrimages and to use pilgrims in its policy in the Middle East. Pilgrimages have played an important role in the international relations of the Spiritual Administration of the Muslims of Central Asia and Kazakhstan, especially in scientific and cultural relations with the countries of the Middle East. In particular, during the pilgrimages, cooperation was established in the field of religious education with the “Al-Azhar” University of Egypt and the Islamic University of Medina. Despite non-existence of diplomatic relations between the Soviet Union

and the Kingdom of Saudi Arabia, Hajj pilgrimages carried out by Central Asian and Kazakh Muslims. In particular, in this regard, the Chairman of the Religious Board Z. Bobokhonov, and Head of the International Relations Department I. M. Sattiev's efforts to address the problems faced by Soviet Muslims during the Hajj pilgrimage, as well as their meetings with Saudi kings Abdulaziz ibn Saud, Faisal ibn Abdulaziz, and other royal officials, and their contacts with them on behalf of the entire Union in science, education, and religion were diplomatic achievements. Although no official contacts have been established between the Soviet Union and international Islamic organizations, the Muslim Board of Central Asia and Kazakhstan has established close ties with the Islamic World Association, the International Muslim Youth Association, and the Islamic Conference through pilgrimages. At various conferences and meetings organized by these organizations, the leadership of the Religious Board, Z. Bobokhonov, Yu. Shokirov, I. Sattiev, G. Abdullayevs were active on behalf of the Soviet Union.

Based on the results and conclusions of the study, the following suggestions and recommendations were made:

1. It is necessary to organize and publish the collection of the international scientific-practical conference named "The role of Hajj in relations of Uzbekistan with Muslim countries: past and present";

2. Study of Islamic history, art and culture in cooperation with IRCICA to prepare a book-album "Pilgrimages of Central Asian Muslims in the 19th and 20th centuries";

3. In the cities of Istanbul, Bursa, Jerusalem, Baghdad, Antakiya, Adana, Aleppo, Cairo, Jeddah, Mecca and Medina on the Turkestan-Hijaz pilgrimage, a certain part of the takiyas donated by our compatriots from Turkestan has survived to this day. Takiyas located in Turkey and Egypt can also be used as national and cultural centers of Uzbekistan.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc 35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 ПО
ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ
МЕЖДУНАРОДНОЙ ИСЛАМСКОЙ АКАДЕМИИ УЗБЕКИСТАНА**

МЕЖДУНАРОДНАЯ ИСЛАМСКАЯ АКАДЕМИЯ УЗБЕКИСТАНА

ЖОНИЕВ МУЗАФФАРХОН ФАЙЗУЛЛАЕВИЧ

**ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ХАДЖА В СРЕДНЕЙ АЗИИ
(КОНЕЦ XIX ВЕКА - 80-Е ГОДЫ XX ВЕКА)**

24.00.01 – История и источниковедение ислама

**АВТОРЕФЕРАТ
ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PHD) ПО ИСТОРИЧЕСКИМ
НАУКАМ**

ТАШКЕНТ-2021

Тема диссертации доктора философии (PhD) по историческим наукам зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за номером B2020.4.PhD/Tar825

Диссертация выполнена в Международной исламской академии Узбекистана.

Автореферат диссертации на трех языках (узбекский, английский, русский (резюме) размещен на веб-странице Ученого совета (www.iiiau.uz) и на Информационно-образовательном портале «Ziynet» (www.ziynet.uz)

Научный руководитель:

Шадманова Санавар Базарбаевна
доктор исторических наук, профессор

Официальные аппоненты:

Баходиров Роик Мажидович
доктор философских наук, профессор

Кариев Адил Ахмаджонович
кандидат исторических наук

Ведущая организация:

Международный научно-исследовательский центр Имама Бухари

Защита диссертации состоится «__» _____ 2021 года в _____ часов в виде онлайн/оффлайн заседания Научного совета DSc.35/30.12.2019.Isl/Tar/F57.01 при Международной исламской академии Узбекистана (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кадыри, 11, Тел: (99871) 244-00-56; факс: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiiau.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Международной исламской академии Узбекистана (зарегистрирована за № 74). (Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кадыри, 11. Тел (99871) 244-00-91; факс: (99871) 244-00-65; e-mail: info@iiiau.uz).

Автореферат диссертации разослан «__» _____ 2021 года.
(реестр протокола рассылки № ___ от «__» _____ 2021 года)

Ш.А.Ёвкачев

Председатель научного совета по присуждению ученых степеней, доктор политических наук, профессор

Н.А.Мухамедов

Ученый секретарь научного совета по присуждению ученых степеней, доктор исторических наук, доцент

З.М.Исломов

Председатель научного семинара при научном совете по присуждению ученых степеней, доктор филологических наук, профессор

ВВЕДЕНИЕ (доктор философии (PhD), аннотация диссертации)

Цель исследования состоит в раскрытии организации и специфических особенностей хаджа в Средней Азии.

Объектом исследования является организация хаджа в Средней Азии.

Предмет исследования составляют вопросы, включающие изменений и особенностей организации хаджа, маршрутов хаджа и обслуживания паломников в период Российской империи и советской власти.

Методы исследования. В диссертации использованы на основе принципа историзма и логического принципа, комплексный, междисциплинарный и гендерный подходы, методы интервью, синергетического, сравнительного и статистического анализа.

Научная новизна исследования заключается в следующем:

определено, что, являясь средством паломничества, ведущие из Средней Азии в города Мекку и Медину маршруты хаджа способствовали налаживанию торговли местной шелковой продукцией и организации взаимного научного общения между учеными, что оказало непосредственное влияние на укрепление коммерческих, культурно-просветительских связей между мусульманскими народами;

определено, что ташкентским предпринимателем Саидгани Саидазимбоевым в целях устранения дорожных, продовольственных, медико-санитарных проблем в продолжении поездок совершающих хадж среднеазиатских паломников в 1908-1909 годах впервые разработан и реализован новый паломнический проект по организации безопасных поездок с благоприятными условиями;

определено, что в городах Станбул, Бурса, Адана, Антакья, Алеппо, Багдад, Иерусалим, Каир, Джидда, Мекка и Медина за счет вакуфных средств выходцев из Средней Азии были основаны 43 такья для соотечественников; доказано, что они являлись не только своеобразными гостиницами, но также и местом оказания материальной и духовной помощи паломникам из Туркестана;

обосновано, что руководство Духовного управления мусульман Средней Азии и Казахстана (اورتا آسیا و قازاغستان مسلمائتری دینی باشقارمه سی) в связи с отсутствием официальных связей Советского союза с Саудовской Аравией и международными мусульманскими организациями проявляло активные дипломатические инициативы в успешном решении визовых, таможенных, гостиничных проблем, с которыми сталкивались советские мусульмане в продолжении хаджа, по соглашению с Саудовской Аравией, Организацией исламского мира, Организацией исламской конференции.

Внедрение результатов исследований. На основе результатов исследования особенностей организации хаджа в Средней Азии (конец XIX - 80-е года XX веков):

научные выводы о том, что являясь средством паломничества, ведущие из Средней Азии в города Мекку и Медину, маршруты хаджа способствовали налаживанию торговли местной шелковой и организации взаимного

научного общения между учеными, что оказало непосредственное влияние на укрепление коммерческих, культурно-просветительских связей между мусульманскими народами внедрены в содержание учебного пособия “Религиозные традиции, обычаи и обряды в культуре народов Средней Азии”, по которому велось преподавание в Международной исламской академии Узбекистана в 2019-2020 учебном году (справка № 6249 Комитета по делам религий при Кабинете Министров Республики Узбекистан от 10 декабря 2020 года). Внедрение этих выводов послужило формированию у широкой общественности, в частности, молодежи представлений об ограничении религиозных традиций и обрядов в период советской власти;

научно-теоретические выводы о том, что руководство Духовного управления мусульман Средней Азии и Казахстана (اورتا آسيا و قازاغستان مسلمانلری) (دینی باشقارمه سی) в связи с отсутствием официальных связей Советского союза с Саудовской Аравией и международными мусульманскими организациями проявляло активные дипломатические инициативы в успешном решении визовых, таможенных, гостиничных проблем, с которыми сталкивались советские мусульмане в продолжении хаджа, по соглашению с Саудовской Аравией, Организацией исламского мира, Организацией исламской конференции внедрены в содержание книги “Мабрур ҳажнинг мукофоти жаннатдир” (“Рай – награда безгрешного хаджа”), подготовленной Международным научно-исследовательским центром Имама Бухари, и в подготовленную по заказу книги-альбома «Ўзбекистон – бағрикенг диёр» (“Узбекистан – великодушный край”) (справка № 02/353 Международного научно-исследовательского центра Имама Бухари от 4 декабря 2020 года). В результате это позволило познакомить широкую общественность с ролью и значением хаджа в недавнем прошлом;

сведения и научные выводы о вакуфном имуществе, учрежденном в городах Мекка и Медина, выходцами из Средней Азии для соотечественников использованы в подготовке аннотированного каталога в составе фонда И-323, озаглавленного “Коллекция вакуфных документов”. Наряду с этим сведения и научные выводы о ташкентском предпринимателе Саидгани Саидазимбоеве, который в целях устранения дорожных, продовольственных, медико-санитарных проблем в продолжении поездок совершающих хадж среднеазиатских паломников в 1908-1909 годах впервые разработал и реализовал новый паломнический проект по организации безопасных поездок с благоприятными условиями, использованы в подготовке экспозиций Музея национального архива Узбекистана (справка № 01-26/489 Национального архива Узбекистана от 4 декабря 2020 года). В результате этого данный каталог имеет большое практическое значение в учете уникальных архивных документов, имеющих отношение к истории Центральной Азии, и предоставлении и его пользователям. В будущем запланировано разместить электронную форму данного каталога на сайте Архива;

научно-теоретические выводы о том, что в городах Станбул, Бурса, Адана, Антакья, Алеппо, Багдад, Иерусалим, Каир, Джидда, Мекка и Медина за счет вакуфных средств выходцев из Средней Азии были основаны 43 такья для соотечественников, а также доказательстве того, что они являлись не только своеобразными гостиницами, но также и местом оказания материальной и духовной помощи паломникам из Туркестана, использованы в подготовке сценария телепередачи «Такдимот» («Презентация») на телеканале «O‘zbekiston tarixi» («История Узбекистана») (справка № 02-40-1264 Национальной телерадиокомпании Узбекистана от 7 декабря 2020 года). В результате это послужило пробуждению у молодежи желания изучать научное и духовное наследие предков, национального самосознания и чувства национальной гордости.

Апробация результатов исследования. Результаты настоящего исследования обсуждены на 4 международных и 3 республиканских научно-практических конференциях.

Публикация результатов исследования. По теме исследования опубликовано 16 научных работ, в том числе 9 статей в научных изданиях, рекомендованных Высшей аттестационной комиссией Республики Узбекистан, 2 из которых опубликованы в зарубежных журналах.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения, списка источников и литературы, приложений. Объем диссертации составляет 144 страницы.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть, I part)

1. Жониев М. Мирза Олим Махдум Ҳожининг «Дар баёни роҳи ҳаж» асари ва унинг ўзига хос хусусиятлари // Имом Бухорий сабоқлари. – Самарқанд: 2016. – № 3. – Б. 24-25 (24.00.01; №13).

2. Жониев М. Қуддусдаги ўзбек хонақоҳининг XIX аср охири XX аср бошларидаги фаолиятига доир // Имом Бухорий сабоқлари. – Самарқанд: 2018. – № 4. – Б.35-37. (24.00.01; №13).

3. Жониев М. Ҳаж йўлларидаги даллоллар фаолияти (XIX аср охири XX аср бошлари // Ҳидоят. – Тошкент, 2019. – №6. – Б. 31. (24.00.01; №2)

4. Joniyev M. Hajj: The ways of pilgrimage of Muslims of Central Asia in the late XIX - early XX Centuries. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science Philadelphia, USA Issue 07, volume 75 published July 30, 2019. – P. 53-59. (ҳаммуаллиф S. Shadmanova).

5. Жониев М. Туркистон-Ҳижоз ҳаж йўллари (XIX аср охири – XX аср бошлари) // Имом Бухорий сабоқлари. – Самарқанд: 2019. – № 4. – Б.39-42. (24.00.01; №13).

6. Жониев М. XIX аср охири – XX аср бошларида Ўрта Осиё-Ҳижоз ҳаж йўлларининг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий аҳамияти // Ислом зиёси. – Тошкент, 2019. – №3. – Б. 51-58. (24.00.01; №17).

7. Жониев М. Истанбулдаги ўзбек такяларининг дипломатик аҳамияти // Ислом тафаккури. – Тошкент, 2019. – №2. – Б. 51-54. (24.00.01; №1).

8. Joniyev M. The role of Uzbek lodges in diplomatic relations of Central Asian Khanates (Late 19th and early 20th centuries) // EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR). Volume: 6, Issue: 6. – Tamil Nadu, India. 2020. – P. 80-82. (SJIF Impact Factor:– 7.032).

9. Жониев М. Ҳаж сафарлари бошқаруви: шариат ҳукмлари ва тарих Ислом тафаккури. – Т.: 2020. – №3. – Б. 65-69. (24.00.01; №1).

II бўлим (II часть, II part)

10. Жониев М. «Дар баёни роҳи ҳаж» асари ва унда XIX аср ҳаж йўллари тавсифи // Фарғона водийсининг XVII-XXI асрлардаги тарихини тадқиқ этишда ёзма босма манбалар ва улардаги фойдаланиш муаммолари» мавзусидаги халқаро илмий конференция тўплами. – Фарғона: Фарғона давлат университети, 2018. – Б. 113-117.

11. Joniyev M. Türkistanlı Hacıların İstanbul Hatıraları (XIX. Yüzyilin Sonlari XX. Yüzyilin Başlari) // «I. Milletlerarası Türkiye-Özbekistan Münasebetleri Sempozyumu özet/bildiriler kitabı. – Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, 2018. – S.410-416.

12. Жониев М. Россия империясининг Туркистон мусулмонларининг ҳаж зиёрати масаласига оид сиёсати (1868-1898 йй.) // Ўзбекистон архивларининг 100 йиллигига бағишланган «Медиа майдонда тарих фани ва архившунослик интеграцияси муаммолари» мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференцияси тўплами. – Термиз: 2019. – Б. 175-181.

13. Жониев М. Ҳижоздаги ўзбек хонақоҳлари ва уларнинг фаолияти // «Марказий Осиё ва ислом цивилизацияси» мавзусидаги тадқиқотчи ва талабалар анжумани тўплами. – Т.: Ўзбекистон халқаро ислом академияси, 2018. – Б.89-91.

14. Жониев М. XIX аср охири XX аср бошларидаги нақшбандия хонақоҳларининг ҳаж зиёратидаги аҳамияти // «Жаҳон маданий цивилизацияси контекстида Хожагон, Нақшбандия тасаввуфий таълимотлари илмий-маънавий меросининг умумбашарий аҳамияти» мавзусидаги халқаро илмий конференция материаллари тўплами. – Навоий: Навоий Давлат педагогика институти, 2019. – Б.129-131.

15. Жониев М. Маҳмудхўжа Бехбудийнинг «Саёҳат хотиралари»да Яқин Шарқдаги диний-ижтимоий муҳит // Диншуносликнинг долзарб муаммолари» илмий-амалий конференция тўплами. – Т.: 2019. – Б. 161-162.

16. Жониев М. Иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистон мусулмонларининг ҳаж зиёрати // «Ўзбекистонда архив соҳаси ривожланишининг истиқболлари ва илмий-амалий тадқиқотлар» мавзусида республика илмий-амалий анжумани тўплами – Т.: 2020. – Б. 60-66.

Автореферат «Жамият ва бошқарув» журнали таҳририятида таҳрирдан ўтказилиб, ўзбек, рус ва инглиз тилларидаги матнлар ўзаро мувофиқлаштирилди.

Бичими: 84x60 ¹/₁₆. «Times New Roman» гарнитураси.
Рақамли босма усулда босилди.
Шартли босма табағи: 3,25. Адади 100. Буюртма № 16/21.

Гувоҳнома № 10-3719
«Тошкент кимё технология институти» босмахонасида чоп этилган.
Босмахона манзили: 100011, Тошкент ш., Навоий кўчаси, 32-уй.

